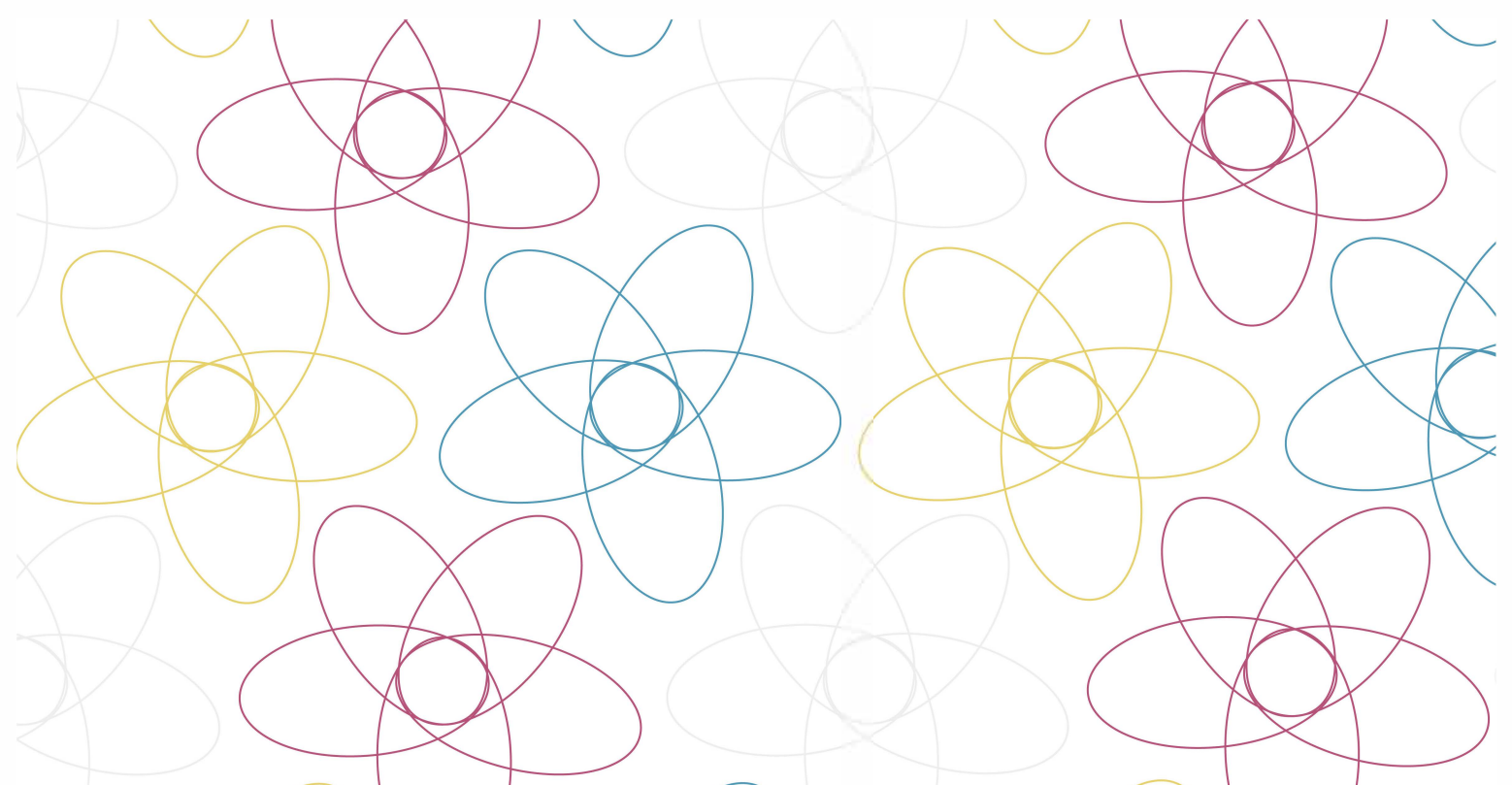

De Bloem van Betrokkenheid

een ontwerpmodel voor CKV-onderwijs

Verena Hal
Klas VT4B

Onderzoeksbegeleider: Marike Hoekstra
Datum van inlevering: 10 april 2017
Naam opleiding: Breitner Academie,
Amsterdamse Hogeschool voor de Kunsten

De Bloem van Betrokkenheid

Een ontwerpmodel voor CKV-onderwijs

Inhoudsopgave

Inleiding	5
1 Onderzoeksmethode	6
1.1 Ontwerponderzoek	6
1.2 Deelnemers	7
1.3 Dataverzameling en onderzoeksinstrumenten	7
2 Theoretisch kader	7
2.1 Het nieuwe vak CKV	7
2.2 Betrokkenheid bij jongeren	9
2.3 Interdisciplinariteit	10
3 Onderzoeksresultaten	11
3.1 Hoe ervaren leerlingen het huidige CKV-onderwijs en welke wens komt hieruit voort voor het nieuwe CKV?	11
3.2 Welke gegevens uit veld- en literatuuronderzoek zijn relevant voor het ontwikkelen van CKV-onderwijs dat de betrokkenheid stimuleert?	12
3.3 Hoe was de betrokkenheid tijdens de uitvoering van de nieuwe CKV-lessen?	16
3.4 In welke mate heeft interdisciplinariteit bijgedragen aan de betrokkenheid?	18
Conclusie	19
Aanbevelingen	20
Bronnenlijst	21
Bijlagen	23
Bijlage 1 Vragenlijst interview	23
Bijlage 2 Bloem van Betrokkenheid – hand-out voor docenten, versie 1	24
Bijlage 3 Voorbeeld lesopzet	27
Bijlage 4 Lesopzet Mendelcollege ‘Identiteit’	29
Bijlage 5 Lesopzet IVKO ‘Emancipatie’	31
Bijlage 6 Lesopzet IVKO ‘Wereldverbeteraars’	34
Bijlage 7 Vragenlijst leerlingen	36
Bijlage 8 Vragenlijst docenten	38
Bijlage 9 Hand-out voor docenten, versie 2	40
Kritische reflectie	44

Inleiding

Het vak Culturele Kunstzinnige Vorming, afgekort tot CKV, is ingevoerd in 1997 (Bosch, den Engelsen, Schaap & te Winkel, 2012). Zestien jaar later, in 2013, installeerde Staatssecretaris Dekker de Vernieuwingscommissie CKV om een nieuw examenprogramma te ontwikkelen voor het vak (Dekker, 2013). Dit kwam niet zomaar uit de lucht vallen. Kabinet Rutte I (2010-2012) had eerder al een wetsvoorstel ingediend om CKV af te schaffen en zo meer ruimte te creëren om de kernvakken wiskunde, Nederlands en Engels te verbeteren (LKCA, Z.D.). Dit veroorzaakte een hoop commotie binnen het kunsteducatieve werkveld. Mede op basis van die reacties concludeerde Dekker dat het afschaffen van het vak CKV als verplicht onderdeel van het eindexamen niet leidt tot beter onderwijs en dat de kwaliteit van het kunstonderwijs omhoog moet. (Dekker, 2013). CKV werd gehandhaafd, maar met de voorwaarde dat de lessen aantrekkelijker en waardevoller zouden worden.

De vernieuwingscommissie die door Dekker werd ingesteld heeft een nieuw examenprogramma gemaakt dat ingaat vanaf studiejaar 2017-2018. Er zijn nieuwe richtlijnen opgesteld voor het vak waarbij een verdeling is gemaakt tussen vier domeinen: verkennen, verbreden, verdiepen en verbinden.

De grootste veranderingen ten opzichte van het bestaande programma zijn dat het aantal verplichte culturele activiteiten niet langer vastligt, het nieuwe examenprogramma meer aanknopingspunten biedt voor verbreding en verdieping, de samenhang in het programma is vergroot en het vak wordt afgesloten met een cijfer in plaats van een beoordeling (onvoldoende/voldoende/goed). De kunst in het vernieuwde programma bestaat niet langer alleen uit de disciplines dans, drama, muziek, beeldende kunst en architectuur maar wordt uitgebreid met film, nieuwe media en gecombineerde disciplines. Literatuur is geschrapt. De studielast blijft gelijk: 120 uur op de HAVO en 160 uur op het VWO (SLO, 2016). Opmerkelijk is dat de minister alleen opdracht heeft gegeven tot verandering voor het HAVO- en VWO-programma. In het programma voor vmbo is dus niets veranderd.

Wat nog moet gaan blijken, is of deze veranderingen er ook voor gaan zorgen dat de leerling zich meer betrokken voelt tijdens de CKV-les. Tijdens mijn stages op het voortgezet onderwijs merkte ik vaak dat leerlingen het belang van CKV niet inzagen. Dit komt ook naar voren in onder andere het onderzoek van Marlies Nijkamp, studente Interfacultaire Lerarenopleiding Kunstgeschiedenis/CKV/Kunst Algemeen aan de UvA. Uit gesprekken met vierdeklassers VWO bleek dat deze zich niet betrokken voelen bij CKV-opdrachten, ze niks relevants zeggen te leren en dat ze kunst saai blijven vinden (Nijkamp, 2015). Deze observatie wordt bevestigd in het onderzoek van EenVandaag en dagblad *Trouw* onder 700 jongeren die het vak gevolgd hebben. Van die jongeren vindt 71% procent de kennis die ze bij CKV hebben opgedaan niet waardevol (EenVandaag, 2013).

Het is mijn overtuiging dat de doelstelling van waardevol CKV-onderwijs pas gehaald kan worden als leerlingen zich betrokken voelen bij het vak. Ik wil daarom onderzoeken hoe je de betrokkenheid van jongeren bij vak CKV kunt stimuleren. Het uitgangspunt hierbij wordt 'interdisciplinaire kunstlessen', te verstaan als lessen waarin verschillende kunstdisciplines met elkaar gecombineerd worden om zo de grenzen van het eigen vak te overschrijden. Dit omdat CKV het enige kunstvak is waarbij alle kunstdisciplines gecombineerd kunnen worden tot een interdisciplinaire kunstles. Die interdisciplinariteit onderscheidt CKV van andere kunstvakken. Ook sluit interdisciplinariteit aan op de leefwereld van de jongeren. De huidige mogelijkheden van onder andere sociale media, de onbeperkte toegang tot internet, multimedia enzovoorts hebben bij interdisciplinaire samenwerkingsprojecten een hoop te bieden (Klein Gunnewiek, 2012). Mijn ervaring is echter dat de verschillende kunstdisciplines vaak gescheiden blijven. Dit vind ik zonde. Ik ben benieuwd naar wat de meerwaarde kan zijn van interdisciplinariteit in de

CKV-les. Naast onderzoek naar betrokkenheid bij jongeren zal ik dus ook onderzoeken wat de mogelijkheden zijn van interdisciplinair kunstonderwijs, of dit aansluit op de wens van leerlingen en wat interdisciplinair kunstonderwijs kan betekenen voor de betrokkenheid bij CKV.

De uitkomst van dit onderzoek zal een ontwerpmodel zijn dat als leidraad kan dienen bij het ontwikkelen van lesmateriaal dat de betrokkenheid van de leerlingen stimuleert.

De hoofdvraag die in dit onderzoek centraal staat, is 'Hoe krijgt de docent de leerling betrokken bij het nieuwe CKV-programma?'. Deze vraag beantwoord ik met behulp van de volgende deelvragen:

1. Hoe ervaren leerlingen het huidige CKV-onderwijs en welke wens komt hieruit voort voor het nieuwe CKV?
2. Welke gegevens uit veld- en literatuuronderzoek zijn relevant voor het ontwikkelen van CKV-onderwijs dat de betrokkenheid stimuleert?
3. Hoe was de betrokkenheid tijdens de uitvoering van de nieuwe CKV-lessen?*
4. In welke mate heeft interdisciplinariteit bijgedragen aan de betrokkenheid?

**de lessen die voort zijn gekomen uit mijn onderzoek*

Ik begin dit onderzoek met het toelichten van de onderzoeksmethode. Vervolgens behandel ik in het theoretisch kader hoe het CKV-onderwijs er met ingang van studiejaar 2017-2018 uit gaat zien, hoe betrokkenheid bij jongeren werkt en wat interdisciplinaire kunsteducatie inhoudt. Aan de hand van deze theorie en interviews met leerlingen ontwerp ik een educatief product in de vorm van een ontwerpmodel. De resultaten van het onderzoek zijn terug te vinden in het hoofdstuk daarna en ik eindig met een conclusie waarin ik de hoofdvraag beantwoord en aanbevelingen doe voor verder onderzoek.

Hoofdstuk 1 – Onderzoeksmethode

Er bestaan allerlei 'handvatten' waar de docent bij het ontwerpen van lesmateriaal gebruik van kan maken. Denk bijvoorbeeld aan het ontwerpmodel voor kunsteducatie van Emiel Heijnen (2016). Maar voor zover bij mij bekend is, bestaat er nog geen ontwerpmodel speciaal gericht op de betrokkenheid tijdens de CKV-les. Een ontwerponderzoek is daarom de meest geschikte methode om mijn onderzoeksvraag te beantwoorden. In dit hoofdstuk licht ik de onderzoeksmethode toe, schets ik een beeld van de deelnemers en ga ik in op de dataverzameling en onderzoeksinstrumenten.

1.1 Ontwerponderzoek

De onderzoeksmethode die ik hanteer is ontwerponderzoek. Ontwerponderzoek valt onder praktijkonderzoek en bestaat uit twee componenten: onderzoeken en ontwerpen. Het doel van praktijkonderzoek is dan ook dat de uitkomsten niet alleen leerbaar en doceerbaar zijn, maar ook werkbaar in de praktijk. Bij ontwerponderzoek wordt uitgegaan van een probleem, waar je op systematische wijze een oplossing voor ontwikkelt (Van de Berg, 2008). Mijn probleem is dat leerlingen niet of te weinig betrokken zijn bij CKV en als oplossing ontwikkel ik een model dat houvast biedt bij het ontwikkelen van lesmateriaal dat de betrokkenheid zal stimuleren. Hiervoor heb ik verschillende fases van ontwerponderzoek doorlopen.

Ik ben begonnen met vooronderzoek naar de relevantie van mijn onderwerp, het nieuwe CKV, betrokkenheid bij jongeren en interdisciplinair werken. Ik heb informatie verkregen uit theorie en uit gesprekken met experts en CKV-docenten. Vervolgens heb ik leerlingen geïnterviewd over hoe zij CKV ervaren en wat hun wensen zijn.

De informatie uit de theorie was samen met de resultaten uit de interviews de onderbouwing van de criteria in mijn ontwerpmodel. Ik heb een prototype ontwikkeld en dit geëvalueerd met een aantal deskundigen uit het werkveld. Hieruit kwam een aangescherpte maar zeker nog niet volmaakte versie die een collega en ik in de praktijk hebben getest op de HAVO 4 van het IVKO. We hebben beiden een les ontworpen aan de hand van mijn ontwerpmodel en deze gelijktijdig uitgevoerd in parallelklassen. Tegelijkertijd werd er door drie CKV-docenten van het mendelcollege ook een les ontworpen en uitgevoerd. Bij twee van de drie lessen heb ik geobserveerd.

Alle leerlingen en uitvoerende docenten hebben een vragenlijst ingevuld over hun ervaringen tijdens het ontwerpen of volgen van deze nieuwe CKV-lessen. Aan de hand van deze evaluatie heb ik mijn conclusie kunnen schrijven en het ontwerpmodel nogmaals kunnen aanscherpen.

1.2 Deelnemers

Er zijn verschillende groepen deelnemers bij dit onderzoek betrokken:

- Leerlingen die ik heb geïnterviewd over hun ervaringen en wensen voor het vak CKV
- De docenten/stagiaires die lesmateriaal hebben ontworpen aan de hand van mijn ontwerpmodel en dit in praktijk hebben uitgevoerd.
- Leerlingen die de nieuwe CKV-lessen hebben gevolgd.

1.3 Dataverzameling en onderzoeksinstrumenten

Ik heb als onderzoeker verschillende soorten onderzoeksinstrumenten gebruikt/data verzameld:

1. Semi-gestructureerde interviewlijsten
2. Interviewtranscripten
3. Lesopzetten, ontworpen aan de hand van mijn model
4. Vragenlijsten
5. Observatienotities tijdens de uitvoering

(De interviewlijsten, lesopzetten en vragenlijsten zijn terug te vinden in de bijlagen).

Hoofdstuk 2 – Theoretisch kader

2.1 Het nieuwe vak CKV

Met ingang van het studiejaar 2017-2018 gaat er een hoop veranderen binnen het vak CKV. Het nieuwe examenprogramma heeft als doel 'kunst actief meemaken' en het zwaartepunt van het vak is verschoven naar het stimuleren van een creatieve en onderzoekende houding (Mulder, 2016). Dit verwacht de Vernieuwingscommissie te gaan bereiken aan de hand van vier domeinen, ook wel 'de vier V's': verkennen, verbreden, verdiepen en verbinden. Het huidige CKV-programma is ook opgebouwd uit vier domeinen, maar met een andere invulling. In onderstaande tabel worden de wijzigingen ten opzichte van het huidige programma zichtbaar:

Nieuw CKV-programma	Huidig CKV-programma
Domein A: Verkennen	Domein A: Culturele activiteiten
Domein B: Verbreden	Domein B: Kennis van kunst en cultuur
Domein C: Verdiepen	Domein C: Praktische activiteiten
Domein D: Verbinden	Domein D: Reflectie

Bron: <https://cms-handreikingschoolexamen.slo.nl/ckv>

Hieronder volgt een korte toelichting op de inhoud van de vier nieuwe domeinen, gebaseerd op de richtlijnen in de examenprogramma's voor HAVO en VWO (SLO, 2016):

Domein A: Verkennen

Het domein verkennen gaat voornamelijk over het beschrijven van de ervaringen die de kandidaat al heeft op het gebied van kunst en cultuur. Wat voor interesses heeft hij, over welke kennis beschikt hij en welke opvattingen heeft hij over kunst en cultuur? De kandidaat moet kunnen aangeven hoe deze zijn gevormd en hoe deze zich verhouden tot anderen en dit gedocumenteerd vastleggen.

Domein B: Verbreden

Bij verbreden gaat het over het leren beschouwen en waarderen van nieuwe kunstzinnige activiteiten. Belangrijk hierbij is dat deze worden aangeboden in een levensechte en professionele context. Er moeten minstens vier kunstdisciplines beschouwd worden, vanuit thematische tegenstellingen, zoals *schoonheid en lelijkheid*, *herkenning en vervreemding* en *entertainment en engagement*.

Domein C: Verdiepen

In dit domein ligt de nadruk op onderzoeken van een artistiek creatief proces. De werkwijze die gebruikt wordt, moet passen bij dat onderzoek en er wordt gebruik gemaakt van bronnen uit diverse media. Ook past de kandidaat hier de kennis toe die is opgedaan bij domein B. Hierin zit het enige verschil tussen HAVO en VWO: de VWO-kandidaten moeten die kennis namelijk ook kritisch kunnen analyseren en contextualiseren.

De vorm waarin al deze inzichten worden verantwoord is vrij. Het mag bijvoorbeeld een film, verslag, performance of iets anders zijn.

Domein D: Verbinden

Dit domein zit verweven in de andere drie. De kandidaat moet namelijk op ieder domein kunnen reflecteren en verbindingsen kunnen leggen met de andere domeinen. Ook moet hij kunnen aangeven wat de betekenis is voor zijn (verdere) kunstzinnige en culturele ontwikkeling.

Een grote verandering met het oude programma is dat de scholen meer ruimte gaan krijgen voor eigen invulling van het vak. Zo ligt het aantal verplichte culturele activiteiten bijvoorbeeld niet langer vast. Ook wordt CKV voortaan afgesloten met een cijfer in plaats van een schriftelijke beoordeling. Dit cijfer maakt samen met het profielwerkstuk en maatschappijleer deel uit van het combinatiecijfer, en heeft zo dus consequenties voor het wel of niet behalen van het diploma.

Waar in het oude programma alleen de kunstdisciplines beeldende vormgeving, dans, drama literatuur en muziek vermeld stonden, verwijst het nieuwe programma ook naar kunstuitingen op gebied van architectuur, film, nieuwe media en een combinatie van disciplines.

Ook wordt gestreefd naar interdisciplinair onderzoek en vakoverstijgende verbindingen.

Een inhoudelijk verschil tussen de oude en nieuwe domeinen is dat de culturele activiteiten nu betrekking kunnen hebben op meer kunstdisciplines dan voorheen. Dat de begrippen *vorm*, *inhoud* en *betekenis* (voorheen *functie*) nu moeten kunnen worden uitgelegd aan de hand van tegenstellingen zoals *schoonheid* en *lelijkheid* is ook een belangrijk inhoudelijk verschil. Verder ligt er in het nieuwe programma een grote nadruk op het proces onderzoek, en het daarop kritisch kunnen reflecteren. (SLO, 2016).

2.2 Betrokkenheid bij jongeren

Om een educatief product te ontwerpen dat als doel heeft de betrokkenheid van leerlingen te stimuleren, is het van belang om duidelijk te noteren wat er wordt verstaan onder betrokkenheid en hoe dit werkt bij jongeren. In een blog over betrokkenheid, van Tijdschrift Positieve Psychologie, wordt in mijn ogen een hele rake definitie gegeven, namelijk:

‘[Betrokkenheid is] een combinatie van gerichtheid of concentratie, belangstelling en plezier. Die betrokkenheid kan zich richten op de ander, op maatschappelijke instituties of op andere zaken.’ (Walburg, Z.D.)

In het geval van betrokkenheid bij de les is die concentratie zowel gericht op de ander (docent, medeleerlingen) als op andere zaken (het onderwerp van de les). Betrokkenheid wordt vaak gekoppeld aan intrinsieke motivatie: het helpt enorm in de betrokkenheid als je intrinsiek gemotiveerd bent. Bij intrinsieke motivatie gaat om ‘een activiteit of taak die mensen puur vanuit zichzelf willen uitvoeren, simpelweg omdat ze iets interessant of leuk vinden of omdat ze iets graag onder de knie willen krijgen’ (Nelis & van Sark, 2014, p. 35). Bij extrinsieke motivatie daarentegen wordt de activiteit gestimuleerd door het verkrijgen van een beloning of het vermijden van een straf.

Omdat CKV alleen gegeven wordt in de bovenbouw heb je als CKV-docent altijd te maken met leerlingen tussen de 15 en 18 jaar. Die ‘opstandige pubers’ in de CKV-les bevinden zich in de late adolescentiefase. Ze zijn steeds zelfbewuster, stellen zich verantwoordelijker op, maar kunnen ook nog onverwacht onvolwassen zijn (Nelis, van Sark, 2014). Op dat groeiende verantwoordelijkheidsgevoel en het volwassen worden kun je met een vak als CKV bij uitstek inspelen door de leerlingen vaak om hun mening te vragen en ze door middel van keuzes en inspraak over het vak verantwoordelijkheid te geven. Zo ervaart de leerling meer eigenaarschap over zijn eigen leerproces (Kandel, 2016). Vaak wordt gezegd dat jongeren taken als plannen nog niet aankunnen omdat de frontaalkwab nog niet volgroeid is. In 2012 is deze aanname echter genuanceerd door hersenwetenschappers die onderzochten dat het cognitieve controlegebied van jongeren prima functioneert, met name wanneer je ze een taak geeft die een beroep doet op hun creativiteit (Crone & Dahl, 2012). Ook is het belangrijk dat jongeren de noodzaak van de taak inzien:

‘Pubers die zeggen dat ze hun huiswerk niet kunnen plannen en hun kamer niet kunnen opruimen, omdat ze nu eenmaal een “puberbrein” hebben dat tot zulke dingen niet in staat is, kunnen dat excuus niet meer aanvoeren. Als ze het nut ervan inzien, kan hun brein het prima aan.’ (Hintum, 2012)

‘Het nut ervan inzien’ is wel een belangrijke voorwaarde. Zo bleek ook uit een lezing van Monique Volman (2011) waarin ze de ervaren relevantie van de leerstof noemt als een factor die bijdraagt aan de betrokkenheid. Ook docent muziek en CKV Marieke Klein Gunnewiek stelt dat je de betrokkenheid kunt verhogen door de leerlingen te laten weten waarom ze iets moeten doen en wat de doelen zijn (2012). Zij doet dit door de leerlingen bewuster te maken van de waarde van het vak, aan de hand van voorbeelden dichtbij hun leefwereld.

Klein Gunnewiek is niet de enige die aanraadt om in te spelen op de leefwereld van de leerling. Lector kunsteducatie Folkert Haansta pleit er al jaren voor dat je als docent betekenisvolle verbindingen moet leggen tussen wat leerlingen in hun vrije tijd aan kunstbeoefening en kunstbeleving doen en het domein van de experts en de vakdisciplines (2001). Met andere woorden: sluit je lesstof aan op de leefwereld van de leerlingen. Ook het leggen van verbindingen met de actualiteit kan bijdragen aan het vergroten van de gebruikswaarde van informatie voor leerlingen (Schuit, Slegers & de Vries, 2011).

Het begrip betrokkenheid wordt in mijn onderzoek dus gebruikt om de combinatie aan te duiden van concentratie, belangstelling en plezier gericht op de inhoud van de les. Betrokkenheid is sterk verwant aan intrinsieke motivatie, de motivatie die voortkomt uit interesse en een wens om te leren, in plaats van uit externe beloningen zoals een goed cijfer. Factoren die betrokkenheid in het onderwijs kunnen stimuleren zijn de leerlingen eigenaar maken van hun eigen leerproces, hen de relevantie van de leerstof laten ervaren en de lesstof aan laten sluiten op hun leefwereld.

2.3 Interdisciplinariteit

Interdisciplinariteit is een breed begrip. In een onderzoek naar interdisciplinariteit in kunst en educatie door studenten van de master Kunsteducatie aan ArtEZ (Huibers, Luitwieler, Martinot en Meijers, 2012) wordt de volgende definitie van interdisciplinair werken gegeven:

‘Bij een interdisciplinaire samenwerking hebben de disciplines elkaar nodig om een probleem op te lossen. De wederzijdse beïnvloeding bepaalt de inhoud. De inzichten die hierdoor ontstaan overstijgen de grenzen van het eigen vak. In het artistieke eindproduct zijn de disciplines in elkaar overgevoerd en moeilijk te onderscheiden.’ (Huibers et al., 2012, p. 16).

Mijn interesse voor het vak CKV komt grotendeels voort uit de mogelijkheid die CKV biedt om inderdaad die grenzen van het eigen vak te overstijgen. Dat de disciplines, zoals in de definitie van Huibers et al. genoemd wordt, in elkaar overvloeien en soms moeilijk te onderscheiden zijn. Mijn ervaring is echter dat de verschillende kunstdisciplines in de CKV-les vaak gescheiden blijven. Wanneer ik bijvoorbeeld kijk naar de veelgebruikte CKV methode ‘Palet’ staat er op hun website (geüpdatet in 2016) een beschrijving van de module, die nog dateert uit 2007:

‘Palet Basis: met daarin volgens een vaste indeling de theorie over de verschillende kunstvormen. De hoofdstukken (één hoofdstuk is één kunstvorm) zijn onderling uitwisselbaar.’ (Palet Methodewijzer, 2007, p. 2).

Ook de iets recentere CKV-methode ‘kunststof’ (2009) is opgebouwd uit 17 hoofdstukken waarin alle kunstdisciplines een eigen hoofdstuk krijgen en zo dus van elkaar gescheiden blijven.

Dit terwijl interdisciplinaire kunsteducatie juist zo aansluit op de wereld waarin de huidige jongeren opgroeien. Ze leven immers in een tijd met veel afleiding en prikkels. Alle input via smartphones en sociale media komt de concentratie natuurlijk niet altijd ten goede (Nelis,

van Sark, 2014), maar deze mogelijkheden hebben ook zo zijn voordelen. Vooral in het geval van interdisciplinaire kunstprojecten hebben de huidige mogelijkheden van onder andere sociale media, de onbeperkte toegang tot internet, multimedia enzovoorts een hoop te bieden (Klein Gunnewiek, 2012). Denk bijvoorbeeld aan het plaatsen van oproepen tot interdisciplinaire samenwerking of het vinden van voorbeelden van interdisciplinaire projecten op het internet.

Ook wordt het onderwijssysteem steeds meer gevraagd om leerlingen te laten leren door samenwerking en verbindingen tussen vakken (Klein Gunnewiek, 2012). Dit sluit aan op de wens van de overheid om op scholen meer aandacht uit te laten gaan naar 21st Century Skills. Veel van deze vaardigheden (kritisch denken, creativiteit, sociale en culturele vaardigheden) zijn bij uitstek toe te passen in de CKV-les.

Interdisciplinair werken kan dus veel bieden in het nieuwe CKV. De mogelijkheid tot interdisciplinair kunstonderwijs onderscheidt CKV van andere kunstvakken. Ook sluit het aan op de leefwereld van de jongeren en op de wensen van de overheid.

Hoofdstuk 3 – Onderzoeksresultaten

3.1 Hoe ervaren leerlingen het huidige CKV-onderwijs en welke wens komt hieruit voort voor het nieuwe CKV?

Het doel van dit onderzoek is om te onderzoeken hoe de betrokkenheid van leerlingen bij CKV kan worden vergroot. Het is daarom belangrijk te weten hoe zij het huidige CKV ervaren en wat ze anders zouden willen. Om dit te onderzoeken, heb ik een aantal groepsinterviews afgenomen op het IVKO in Amsterdam, een montessorischol voor MAVO en HAVO die in het bijzonder gericht is op kunst (Individueel Voortgezet Kunstzinnig Onderwijs).

De leerlingen uit HAVO 4, die sinds de aanvang van het huidige schooljaar CKV volgen en ten tijde van het interview nog een groot deel van het jaar te gaan hadden, vroeg ik wat ze graag willen leren van het vak CKV. Opvallend was dat sommige antwoorden overeenkomen met de leerdoelen van het nieuwe CKV. Zo sluiten de wensen om 'een andere kijk op kunst te ontwikkelen' en 'meer dingen leren over andere disciplines dan je eigen gekozen kunstvak' aan op het leerdoel 'De leerling begeeft zich buiten de eigen vertrouwde kunstwereld en stelt zich open voor uiteenlopende kunstuitingen.' En de wens om 'dieper op de eigen kunstdiscipline in te gaan' sluit aan op 'De leerling verdiept zich in het creatief artistiek proces.' (LKCA, 2016). Verder werd ook meer klassikale uitleg als wens genoemd.

Toen ik de HAVO 5-leerlingen vroeg wat ze geleerd hebben van CKV bleek vooral 'het ervaren van kunst' veel indruk gemaakt te hebben. Zo zei een leerling:

'Ik ben voor het eerst naar een balletvoorstelling geweest met school. Ik denk niet dat ik dat met mijn ouders had gedaan. En ik ben er toch achter gekomen dat het wel heel leuk is. Zonder CKV was dat dus niet gebeurd.'

De leerresultaten van CKV zijn misschien minder direct zichtbaar dan van een vak als Engels. Dit werd meerdere malen specifiek genoemd:

'Ik denk dat het niet echt zo opvallend gaat. Ik denk dat je langzamerhand in een soort proces komt waarbij je veel beter wordt ontwikkeld. En bij wiskunde bijvoorbeeld doe je dat alleen maar op het vak wiskunde en ik denk dat het bij CKV voor een veel bredere ontwikkeling zorgt.'

Wat opviel was dat zowel bij HAVO 4 als HAVO 5 er veel onduidelijkheid heerste over de doelen van het vak:

‘(...) verder weet ik ook niet heel concreet wat er van ons wordt verwacht en wat we precies moeten doen. Ik heb niet echt een beeld van waar de lessen precies over gaan, ik weet alleen dat we zo’n blog moeten bijhouden.’

‘Er is nooit een hele specifieke uitleg geweest van wat dit vak inhoudt’

‘Waar staat de afkorting CKV eigenlijk voor?’

Dit kan komen doordat deze leerlingen op het IVKO Kunst Algemeen en CKV op dezelfde dag van dezelfde docent krijgen, dus vaak wisten de leerlingen niet meer of ze iets tijdens Kunst Algemeen of CKV gedaan hebben. Een leerling bevestigt dit:

‘Op zich is het wel duidelijk wat je moet doen maar niet of het nou voor Kunst Algemeen of CKV is’

Negatief aan het vak vonden veel leerlingen het schrijven van de vele verslagen. ‘Als je niet goed kunt schrijven, sta je gelijk al 1-0 achter’ zei een leerling uit HAVO 5. Je kunt je hierbij wel afvragen of dit niet geldt voor alle vakken in het voortgezet onderwijs. Uit onderzoek van de SLO naar het schoolvak Nederlands blijkt dat schrijven in het hele voortgezet onderwijs erg belangrijk is geworden, met name in de zaakvakken. Schrijfvaardigheid speelt vaak een rol in de beoordeling: wat je schrijft levert een punt op. (Bonset en Braaksma, 2008).

Een ander negatief punt dat uit de data naar voren kwam, is dat veel leerlingen het vak als saai ervaren.

Als positief aspect van het vak werden de culturele activiteiten het vaakst genoemd. Vooral wanneer het klassikaal georganiseerd werd, dan voelde het als een soort klassenuitje. Ook het bijhouden van een blog viel in de smaak. Vanwege het feit dat het een digitale wijze van verslaglegging is, en omdat ze zo hun mening kwijt konden.

3.2 Welke gegevens uit veld- en literatuuronderzoek zijn relevant voor het ontwikkelen van CKV-onderwijs dat de betrokkenheid stimuleert?

Voor de vorm van het educatief product heb ik gekozen voor een ontwerpmodel. Een ontwerpmodel voor vernieuwde CKV-lessen kan breed worden ingezet, in tegenstelling tot een ontwerp voor een enkele lessenserie. Bovendien geeft een ontwerpmodel meer autonomie aan de docent die dit wil implementeren in de les (Groenendijk, Hoekstra & Klatser, 2012).

Dit model bouw ik op uit vijf criteria die de betrokkenheid kunnen stimuleren wanneer ze samenkomen in een lesontwerp. Deze ‘vijf B’s’, die in aanvulling op de vier V’s uit het nieuwe CKV gehanteerd kunnen worden, heb ik gebaseerd op zowel de literatuur als de gesprekken met de leerlingen. Ik licht ze hieronder toe.

Wat zowel Volman als Gunnewiek noemen, is dat de relevantie van de leerstof een grote invloed heeft op de betrokkenheid. Dit zag ik bevestigd in de gesprekken met sommige leerlingen, die geïrriteerd waren omdat zij de doelen van het vak niet inzagen. Ook de relevantie van het vak is niet bij iedereen doorgedrongen. Zo zei een leerling uit HAVO 4: ‘tot nu toe vind ik CKV eigenlijk een beetje overbodig. (...) Ik vind het geen toegevoegde waarde hebben’. Wat ik uit de onduidelijkheid over het vak opmaak, is dat het belangrijk is om een introductie te geven waarin je uitlegt wat het doel en nut van CKV is. Op deze wijze wordt de kans dat de leerling betekenis zoekt achter de lesstof vergroot, iets wat al jaren gezien wordt als iets wat een positief effect heeft op het leren. Zo werd in 1999 al onderscheid gemaakt tussen ‘oppervlakkig leren’

(waarbij leerstof op een reproductieve en betekenisloze manier wordt geleerd) en 'diepgaand leren' (waarbij wordt gezocht naar de betekenis achter de leerstof) (Vermetten, Lodewijks & Vermunt, 1999, p. 9). Diepgaand leren is hier de vorm waar je als docent naar streeft. Ebbens (1996) noemde nog eerder al dat het kunnen geven van betekenis aan de leerstof een belangrijk sleutelbegrip is voor effectief leren. Als een leerling de stof dan ook nog de moeite waard vindt om te leren, gaat de betrokkenheid aanzienlijk omhoog (Geerts & van Kralingen, 2011). Aangezien het geven van betekenis aan de leerstof in de theorie vaak wordt genoemd en de leerlingen dit bevestigen, is dit een relevant criterium voor mijn ontwerpmodel.

Dat de huidige jongeren veel te maken krijgen met internet en social media is een feit. Je kunt dit zien als afleiding maar zoals Klein Gunnewiek aangeeft, kan het ook gebruikt worden als krachtbron. De leerlingen benadrukten in de gesprekken dat ze het bijhouden van een blog op een online platform inderdaad één van de leukere onderdelen van het vak vinden.

'Ik vind het heel leuk dat je bij dit vak een blog moet maken want dat had ik echt niet verwacht! Ik dacht gewoon een schrift ofzo, maar niet een blog maken. Bij geen één ander vak heb je dat en het geeft ook iets meer structuur. Ik vind dat digitale ook wel leuk omdat we dat niet heel veel doen op deze school.'

Door de leerlingen te laten werken op een wijze waarmee zij bekend zijn uit hun vrije tijd, sluit je aan op hun leefwereld. Dit is ook één van de vier kenmerken van authentieke kunsteducatie (Haanstra, 2011). Haanstra's uitgangspunt is dat je bij het ontwerpen van een les inspeelt op 'thuis Kunst' die de leerlingen in hun vrije tijd beoefenen en op thema's die spelen in hun leefwereld. Opmerkelijk is dat de leerlingen dit, los van de voorkeur voor het digitaal documenteren, niet specifiek bevestigen. Je zou echter kunnen stellen dat de leerlingen de bezigheden die ze in hun vrije tijd beoefenen, wellicht niet zien als kunstbeoefening. Gevraagd naar de culturele activiteiten die ze het leukst vonden, spreken de leerlingen wel een duidelijke voorkeur uit voor modernere musea in plaats van bijvoorbeeld het Rijksmuseum. Ik maak hieruit op dat aansluiting bij de eigen leefwereld wel degelijk meeweegt in de betrokkenheid. Het tweede criterium in mijn model is dan ook 'Bekendheid'.

Wat in de theorie beschreven wordt over de late adolescentiefase waarin de tieners zich bevinden (het leren vormen van een mening en het ontstaan van verantwoordelijkheidsgevoel), was te herkennen in de antwoorden van de leerlingen. Zo werd het kwijt kunnen van je mening in de vorm van een blog genoemd als positief punt van het vak. Hier zat echter ook een negatieve kant aan, want: 'Het schrijven van een blog waarin je je mening uit is wel leuk, maar het is raar dat je daar dan ook op wordt beoordeeld.' In het nieuwe examenprogramma CKV is het transparanter dat je hierop beoordeeld wordt, aangezien reflecteren één van de vier domeinen is. Door met de leerlingen in gesprek te gaan over kunst, te beschouwen, bied je ze de mogelijkheid om een mening te vormen en uiten. Door dit op serieuze wijze aan te pakken en ze het gevoel te geven dat hun mening er echt toe doet, geef je ze ook een bepaalde verantwoordelijkheid. Vandaar dat 'Beschouwing' het derde criterium is in mijn ontwerpmodel.

Tijdens de gesprekken met de leerlingen gaven zij aan dat ze de culturele activiteiten het leukst en het nuttigst vonden aan het vak CKV. Wellicht heeft dit te maken met het feit dat pubers, en dan met name jongens, veel ruimte nodig hebben. Ruimte om te experimenteren maar ook letterlijk ruimte om te bewegen (Nelis & van Sark, 2014). Bewegen heeft ook positieve effecten op onder andere de hersenstructuur en executieve hersenfuncties, aandacht en concentratie. Dit zijn allemaal zaken die van belang zijn om goed en gemotiveerd te kunnen leren (Blom, 2016). Door bijvoorbeeld tijdens de CKV-les naar een expositie te lopen of naar het theater te fietsen, krijgen de leerlingen ruimte om te bewegen. Doordat ze in het nieuwe CKV bij de activiteiten streven naar een levensechte, professionele context heb je vaker te maken met

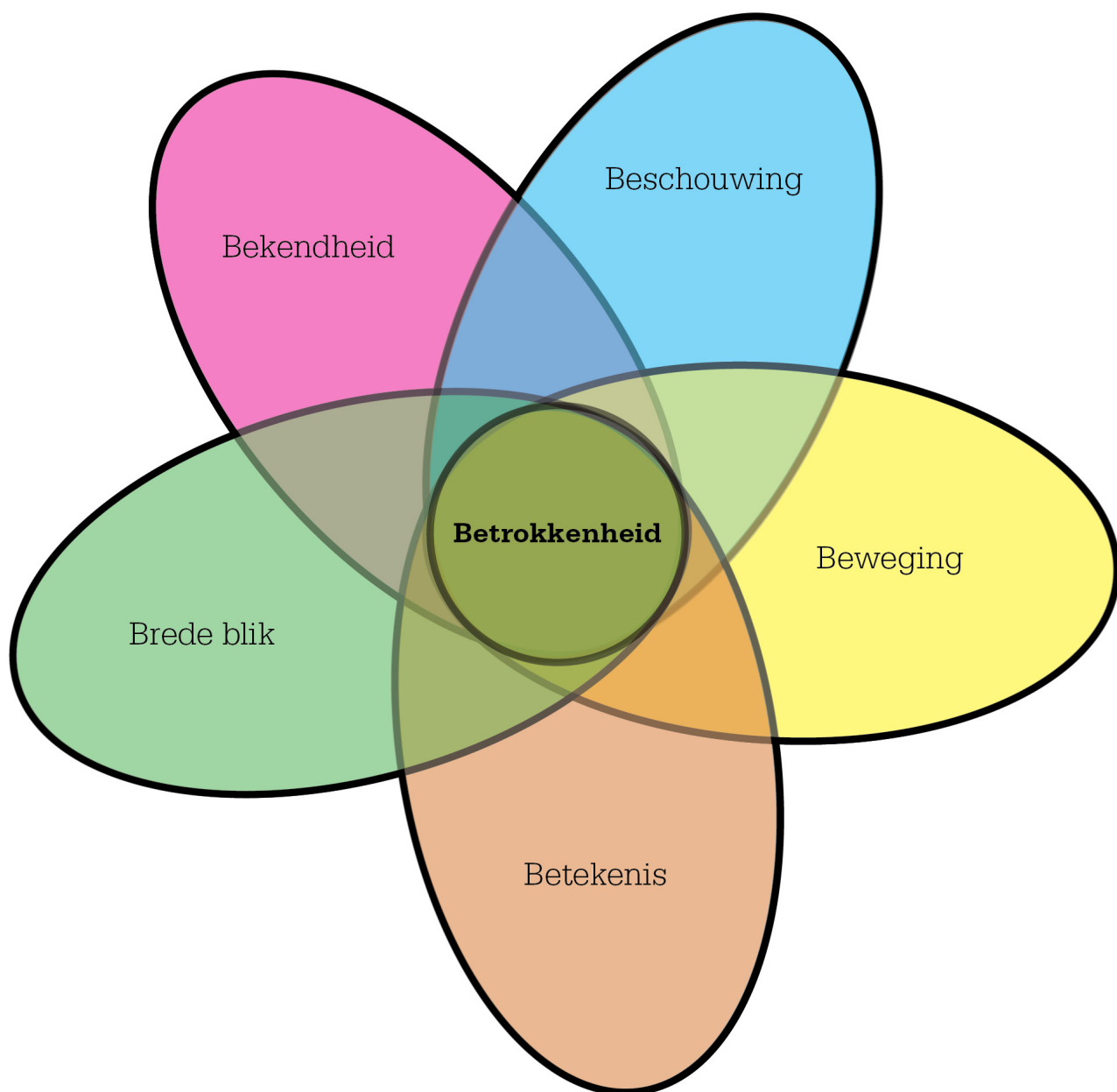
een authentieke leeromgeving. Dat draagt bij aan een grotere motivatie en inzet van leerlingen, evenals aan een beter leerresultaat (Schuit, Slegers & de Vries, 2011).

Je kunt natuurlijk niet iedere les een culturele activiteit inplannen waarbij bewogen moet worden, maar ook wanneer je een CKV-les geeft binnen de school zijn er tal van activerende werkvormen die je kunt toepassen. 'Beweging' is dan ook het vierde criterium voor mijn model.

Interdisciplinair werken sluit heel erg aan op de wereld waar de jongeren in opgroeien. Uit een artikel van ArtEZ (2012) blijkt dat veel jongeren de verschillende kunstdisciplines nauwelijks nog los van elkaar kunnen zien. Interdisciplinair werken sluit dus aan op de leefwereld van de leerlingen, wat de betrokkenheid stimuleert (Haanstra, 2001). De brede interesse voor de kunstdisciplines werd bevestigd in de gesprekken met de leerlingen, waarin naar voren kwam dat ze meer willen leren over andere disciplines in plaats van alleen het eigen kunstvak.

In het nieuwe CKV wordt gewerkt vanuit thema's. Dit zijn hele brede thema's, tegenstellingen als 'schoonheid en lelijkheid' of 'lokaal en globaal'. In mijn ontwerpmodel ga ik uit van een specifiekere thema/onderwerp van de les, dat je binnen de grote thema's van het nieuwe CKV kunt laten vallen. Als je tijdens het ontwerpen van een les uitgaat van een thema in plaats van een enkele kunstdiscipline, dan denk je buiten de kaders van de disciplines. Je kunt op zoek naar allerlei kunstprojecten die passen bij het thema van je les, ongeacht de discipline. Bij voorkeur zelfs naar interdisciplinaire kunstprojecten. Tijdens de uitvoering van mijn ontwerp zal blijken of het vijfde criterium 'Brede blik', ofwel interdisciplinariteit, ook van invloed is op de betrokkenheid.

Met het bovenstaande samengevoegd kom ik uit op een bloemvormig model: de Bloem van Betrokkenheid. Dit bloemmodel is opgebouwd uit vijf 'blaadjes': Betekenis, Bekendheid, Beschouwing, Beweging, en Brede blik. Ook wel 'de vijf B's'. Op het punt waar deze vijf elkaar overlappen zal de betrokkenheid worden gestimuleerd. Dit zie je terug in het model op de volgende pagina. Zie voor verdere toelichting de hand-out voor docenten in de bijlage.

© 2017 Verena Hall
Amsterdamse Hogeschool voor de Kunsten

3.3. Hoe was de betrokkenheid tijdens de uitvoering van het educatief product?

Tijdens de implementatiefase hebben in totaal vijf docenten (incl. ikzelf) het prototype getest. Om een beeld te geven van hoe zo'n les eruit zag, zal ik één van de lessen beschrijven.

Drie docenten op het Mendelcollege hebben allemaal dezelfde les uitgevoerd, die ze samen hebben ontworpen aan de hand van de Bloem van Betrokkenheid. De les had als thema 'Identiteit' en duurde 50 minuten. De docent opende door leerlingen te vragen wat ze verstaan onder identiteit en een link te leggen met de actualiteit, waar veel aandacht is voor de Nederlandse identiteit. Hierop volgde een stukje kunstbeschouwing waarin de docent kunstprojecten uit verschillende disciplines aan de leerlingen liet zien. De kunstprojecten hadden allemaal een link met identiteit en de meeste raakten de leefwereld van de leerlingen. De docent vroeg de leerlingen naar hun mening en de betekenis van de werken. Vervolgens presenteerde een leerling aan de klas wat een *Mannequin Challenge* is en hoe deze hype is ontstaan. (dit was als huiswerk voorbereid). Hierna volgde het bewegingsonderdeel van de les: het opnemen van twee *Mannequin Challenges*, waarbij de leerlingen in de eerste versie de houding moesten aannemen van wie ze graag zouden willen zijn, en in de tweede versie moesten gaan staan hoe ze op dit moment zijn. De opgenomen beelden werden meteen bekeken op het Smartboard en de les werd afgesloten met de vraag wat de leerlingen meenemen uit deze les. De besproken kunstprojecten zijn terug te vinden in de lesopzet 'identiteit' in de bijlagen, evenals de overige lesopzetten.

De vraag hoe de betrokkenheid tijdens deze lessen was, heb ik onderzocht aan de hand van de gegevens uit de vragenlijsten en observatienotities. Ik beantwoord dit per 'blaadje' van de bloem om vervolgens een conclusie te kunnen trekken over de algehele betrokkenheid.

Betekenis

Uit de interviews in de beginfase van mijn onderzoek bleek dat het doel van de CKV-les vaak niet duidelijk was bij de leerling. In de vragenlijsten na afloop van de nieuwe CKV-lessen werd door maar één leerling aangegeven dat het doel van de les hem niet duidelijk was. Wat veel opgeschreven werd, waren dingen als 'Deze les heeft een duidelijker doel' en 'Hier heb ik ten minste iets gedaan wat nuttig was'. Bij het kiezen van de thema's van de lessen werd ook gestreefd naar een thema met betekenis. Zo gingen de lessenseries over identiteit, emancipatie en over de wereld verbeteren met kunst. Leerlingen gaven in de vragenlijst ook aan dat ze hierdoor zinvolle dingen geleerd hebben. Zo zei één leerling zelfs 'Ik ontdekte wie ik ben' en een ander zei 'Door het vak kunst en CKV kijk je anders naar dit soort moeilijke levensvragen. Zo kun je er beter over nadenken'. Dit klinkt niet alleen alsof ze het nut en het doel van de les inzien, maar ook alsof ze betrokken waren bij het onderwerp.

Bekendheid

Het blijkt nog best lastig om echt goed aan te sluiten op de leefwereld van de leerlingen. Op het Mendelcollege dachten de docenten dit te doen door de *Mannequin Challenge* te integreren in hun les, een recente hype op sociale media. Maar leerlingen blijken niet alleen gevoelig voor hypes, ze hebben ook onmiddellijk in de gaten wanneer iets 'uit' is. Er werd vaak gezegd dat de *Mannequin Challenge* oud is, en geen actuele hype meer. Daar tegenover stonden ook een hoop positieve reacties over de *Mannequin Challenge*. Leerlingen van zowel het IVKO als het Mendelcollege waardeerden het dat de actualiteiten werden betrokken bij de les. Hierdoor denk ik dat het wel een positieve invloed kan hebben op de mate van betrokkenheid, maar dat er een kwetsbare lijn zit tussen 'aansluiten op hun leefwereld' en 'achter de hypes aan hollen'.

Beschouwing

Het onderdeel kunstbeschouwing werd door veel leerlingen ervaren als een lange uitleg. Wellicht kwam dit door de klassikale opstelling voor een smartboard met PowerPoint wat zij associëren met theoretische uitleg. Veel leerlingen gaven aan dat het vele praten niet goed werkt voor hen. Toch waren er ook een aantal voor wie het antwoord kunnen geven op de vragen en het feit dat ze mee mochten praten juist wel werkte. Tijdens mijn observaties viel het me op dat de docenten veel gesloten vragen stelden die gericht waren op *een* specifiek antwoord. Hierdoor was de mening van de leerling niet altijd de eerste prioriteit. Eén docent gaf aan vaker te willen oefenen met kunstbeschouwing in de les. Want 'het is best lastig om de leerlingen betrokken te laten zijn bij hedendaagse kunst'. Het kan ook liggen aan het type leerling, want een docent van het Mendelcollege noemde dat het leerlingpubliek op zijn school over het algemeen niet heel makkelijk en spontaan reageert, terwijl de docent van het IVKO aangaf dat er redelijk goed discussie werd gevoerd. Zelf ervoer ik tijdens mijn lessen op het IVKO ook dat er in de groep hevig met elkaar werd gediscussieerd over de betekenis van de kunstwerken.

Of dit element ook echt bijdraagt aan de betrokkenheid wisselt denk ik enorm per leerling. Ik zag er een aantal helemaal opbloeien maar er zijn er ook die in een groepsdiscussie niets willen of durven zeggen. Hier zouden nog gerichte werkvormen voor kunnen worden ontworpen. Uit de vragenlijsten haal ik vooral dat het van belang is om dit onderdeel niet te lang te laten duren in verband met de concentratie, en dat het fijn is wanneer het afgewisseld wordt met beweging. Dit bevestigt de theorie dat de lengte van de spanningsboog bij de gemiddelde leerling ligt op zo'n 10 a 15 minuten (Sijbrandij, 2007).

Beweging

Op de vraag 'wat werkte goed voor jou?' noemden veel leerlingen zaken die te maken hadden met het onderdeel 'Beweging'. Vooral de afwisseling tussen luisteren en actief zijn werd als prettig ervaren. In de lessen met het thema identiteit (zie lesopzetten in bijlage) vonden veel leerlingen dit een leuk onderdeel van de les. Er waren er ook een aantal die dit heel lastig vonden of die het vervelend vonden om gefilmd te worden. Ik merkte tijdens het observeren ook dat een hoop leerlingen dit gênant vonden om te doen en liever op hun stoel bleven zitten dan echt te gaan bewegen.

Bij de lessen op het IVKO vonden de leerlingen het leuk dat ze naar buiten mochten om een pitch voor te bereiden, en ook dat ze een opdracht deden waarbij ze post-its op de muur mochten plakken. Er waren ook leerlingen die vonden dat het bewegingselement de les juist wat rommelig maakte. Maar al met al lijkt het wel een positief effect te hebben gehad op de betrokkenheid, want het hield de leerlingen actiever en het was een goede afwisseling met het luisteren, zo zeiden ze zelf.

Brede Blik

Het combineren van meerdere kunstdisciplines in een les bleek een grote meerwaarde voor de leerlingen te zijn. Uit de vragenlijsten kwam terug dat deze manier van werken ze beter bij de les houdt. 'Ik was minder snel afgeleid', 'De les werd minder saai' en 'Je bleef er meer bij met je gedachten' zijn een aantal van de antwoorden die ik kreeg op de vraag naar hoe de interdisciplinariteit heeft bijgedragen aan hun ervaringen. Ook zagen ze in dat dit ze meerdere invalshoeken biedt om naar kunst te kijken en dat verschillende kunstdisciplines kunnen overlappen en samengaan.

'Het combineren van verschillende disciplines maakt dingen interessanter' is een opmerking die ik vaak ben tegengekomen. Dit werd dan echter niet verder toegelicht, dus wát het nu precies interessant maakt is onduidelijk. Ook moet vermeld worden dat er een aparte vraag in de

vragenlijst gewijd was aan interdisciplinariteit. Het zou dus kunnen dat leerlingen hier iets hebben opgeschreven zonder zelf goed te begrijpen wat de interdisciplinariteit inhield. Dat de les nu werd opgezet vanuit een thema in plaats van vanuit een kunstdiscipline werd door een aantal leerlingen opgemerkt, maar over het algemeen als vrij natuurlijk ervaren. Voor de docent was het wel een grote verandering om vanuit een thema te werken. Dit ervoeren alle docenten als iets positiefs en de meesten zouden dit vaker willen toepassen.

Alles bij elkaar genomen zijn er duidelijke aanwijzingen dat de leerlingen meer betrokken waren bij de lessen. Daarbij moet ik aantekenen dat dit deels ook verklaard zou kunnen worden doordat het een andere les was dan normaal. Veel leerlingen hebben het namelijk ervaren als 'weer eens wat anders'. Docenten gaven ook aan het op deze manier in te willen blijven zetten, bijvoorbeeld als introductieles voor een nieuw blok. Docenten schreven dat de meeste leerlingen actief meededen en meedachten. Maar niet alleen de docenten, ook de leerlingen zelf gaven dit aan:

- 'Het was leerzaam en interessant. Ik heb meegedaan en de uitleg was duidelijk'.
- 'Deze les maakte mij actiever'
- 'Het was erg leuk, ik heb veel nieuwe ervaringen opgedaan'
- 'Ik vond het leuke en educatieve lessen. De opdracht slaat goed aan op de uitleg en was erg leerzaam en leuk om te doen. Het was ook heel leuk om te zien en horen wat de rest van de klas had bedacht'
- 'Het was een simpele opdracht maar met een grote, belangrijke boodschap'

De reacties van de leerlingen geven aanleiding om te veronderstellen dat hun betrokkenheid bij de les groot was.

Van de docenten kreeg ik terug dat vooral het tempo en de afwisseling binnen de lessen een positief effect had op de betrokkenheid. Dit daagt de leerling uit om mee te doen en er was geen tijd om in te dutten.

3.4 In welke mate heeft interdisciplinariteit bijgedragen aan de betrokkenheid?

Een van de grootste verschillen tussen deze nieuwe CKV-lessen en de reguliere lessen, is dat deze les ontstaat vanuit een thema/onderwerp in plaats van uit een kunstdiscipline. Leerlingen gaven aan dat ze dit duidelijk en fijn vonden. Het zorgt er volgens de leerlingen niet alleen voor dat ze echt iets over dat onderwerp leren, maar ook nog vanuit verschillende perspectieven. Ook kwam er uit de vragenlijsten overduidelijk naar voren dat de leerdoelen van iedere les behaald zijn. Leerlingen gaven aan dat ze door de interdisciplinaire aanpak meer geconcentreerd op één onderwerp werkten. De docenten daarentegen ervoeren dat het inhoudelijk wat oppervlakkig bleef omdat je zo veel kunstdisciplines in één les bespreekt. Wel hield het ze scherp omdat je 'als docent op je creativiteit wordt aangesproken als je op deze manier een les ontwikkelt'.

Opvallend tijdens het lezen van de ingevulde vragenlijsten was dat de leerlingen zeggen veel geleerd te hebben. Vooral gerichte dingen over het onderwerp van de les, zoals 'Ik heb geleerd dat je identiteit kan veranderen tijdens je leven' of 'de betekenis van emancipatie'. Het feit dat de leerlingen er veel van opgestoken hebben zegt iets over de mate van betrokkenheid. Enkele leerlingen legden hierbij expliciet een verband met de interdisciplinaire opzet van de les: 'Door interdisciplinariteit weet ik nu meer', 'interdisciplinariteit maakte de les veel leerzamer en interessanter' en 'je hebt vanuit meerdere opzichten informatie gekregen'.

Het interdisciplinaire aspect heeft in ieder geval hun kunstblik verruimd. Zo zagen ze in dat 'door interdisciplinariteit je de kunst niet in hokjes hoeft te plaatsen, wat wel vaak gebeurt'. Ook gaven

ze aan dat het hun kennis van kunst groter heeft gemaakt, hun smaak heeft uitgebreid en ze meer heeft laten ontdekken.

Dit zijn allemaal leerervaringen, maar ook plezier is een belangrijke indicator van betrokkenheid. Een groot deel van de leerlingen geeft aan het een 'leuke les' te hebben gevonden. De kans dat je het leuk vindt wordt groter door de interdisciplinariteit, zo zegt een leerling, 'omdat er dan vast wel een discipline bij zit die je leuk vindt.' Er werd meerdere malen aangegeven dat de les leuker werd doordat verschillende disciplines in samenhang werden behandeld.

Zoals in de vorige paragraaf vermeld, gaven de leerlingen zelf aan beter bij de les te blijven door het combineren van de verschillende kunst disciplines, en vonden ze dat dit de les interessanter maakte. Docenten beamen dit. Ze merkten dat het voor de leerlingen leuk is om vanuit verschillende disciplines geïnspireerd te raken en herkenden het combineren van de verschillende disciplines ook terug in de uitvoering van opdrachten.

Conclusie

De hoofdvraag bij aanvang van dit onderzoek was '*Hoe krijgt de docent de leerling betrokken bij het nieuwe CKV-programma?*'. Deze vraag heb ik in het theoretisch kader benaderd vanuit de literatuur en vervolgens aangevuld vanuit het perspectief van de leerling. Ik kwam uit op een bloemvorming ontwerpmodel waarin de elementen 'Bekendheid', 'Betekenis', 'Beschouwing', 'Beweging' en 'Brede blik' samenkomen om de betrokkenheid te stimuleren. Dit onderzoek was tevens de eerste test voor dit model en naast een hoop positieve reacties stuitte ik ook op een aantal verbeterpunten.

Zo bleek dit model echt gericht te zijn op het regulier voortgezet onderwijs. Tijdens de uitvoering op het IVKO, een Montessorischool, kwam dit sterk naar voren. Het element 'Beweging' is op het IVKO irrelevant omdat ze daar domeinonderwijs volgen, onderwijs in een grote ruimte waar twee klassen tegelijk les krijgen en de leerlingen zich sowieso al vrij door het domein mogen bewegen. Ook het element 'beschouwing', waarbij de leerlingen in dit geval klassikaal bezig waren met kunst beschouwen, sluit niet helemaal aan op het Montessori-onderwijs waarin leerlingen gewend zijn zelf te mogen kiezen of ze de klassikale instructie wel of niet bijwonen. Toch kwam er in uit de vragenlijsten naar voren dat veel leerlingen juist de uitleg als prettig ervoeren. Zo ook het feit dat ze klassikaal bezig waren. De Bloem van Betrokkenheid heeft ook binnen het Montessori onderwijs wat te bieden, maar vraagt hier en daar om wat aanpassingen of een andere inzet van het model.

Wat bij de uitvoering op beide scholen opviel, was dat de docenten dezelfde structuur voor hun les aanhielden als ik bij de voorbeeld-lesopzet had toegepast. Er is dus nog veel ruimte voor het testen van hele andere lesopzetten, waarbij misschien helemaal niet begonnen wordt met een klassikale instructie, of die bijvoorbeeld buiten het klaslokaal plaatsvinden.

Ook was deze uitvoering kleinschalig, waardoor de resultaten nog niet veel kunnen zeggen. Er zijn meerdere factoren die van invloed kunnen zijn geweest op de resultaten. Voor betrouwbaardere onderzoeksresultaten zou dit model grootschaliger en langduriger getest moeten worden. Hier ga ik in de aanbevelingen dieper op in.

Uit de feedback van de docenten kwam naar voren dat ze het een uitdagende en inspirerende afwisseling vonden om met de Bloem van Betrokkenheid aan de slag te gaan. Maar, wanneer dit iedere les toegepast zou worden ligt wellicht oppervlakkigheid op de loer en verwachten de docenten het misschien als dwingend te ervaren.

Als ik alle feedback en resultaten meeneem en het ontwerpmodel hiermee aanscherp, kom ik op een 2.0 versie uit (zie bijlagen), waarin vermeld wordt dat:

- Het model (in de vorm die het nu heeft) dient als afwisseling van de reguliere CKV-lessen, bijvoorbeeld als introductieles bij aanvang van een nieuw blok;
- Het model gericht is op regulier voortgezet onderwijs;
- Er bij het element 'beschouwing' wordt aanbevolen om voor het bereiken van de optimale betrokkenheid andere vormen van kunstbeschouwing toe te passen dan klassikale gespreksvormen.

De hoofdvraag die centraal stond in mijn onderzoek was: 'Hoe krijgt de docent de leerling betrokken bij het nieuwe CKV-programma?'. Met mijn ontwerpmodel van de Bloem van Betrokkenheid heb ik getracht de docenten handvatten te bieden aan de hand van vijf aspecten die betrokkenheid stimuleren: door in de les gebruik te maken van de interdisciplinariteit bij CKV, aan te sluiten op de leefwereld van de leerlingen, de lesstof betekenis te geven, altijd een element van beweging toe te passen en de leerlingen hun mening te laten vormen en uiten door ze op kunst te laten beschouwen. De resultaten geven aanleiding te concluderen dat de betrokkenheid van de leerlingen daadwerkelijk toeneemt als aan deze punten aandacht wordt gegeven.

Aanbevelingen

Ik zou de CKV-docenten die aan de slag gaan met het nieuwe CKV aanbevelen om dit model als handvat te gebruiken, om ervoor te zorgen dat die nieuwe CKV-lessen de leerlingen ook weten te motiveren. Omdat dit model in zijn huidige vorm alleen getest is met één tot drie lessen per klas, is het ook waardevol om te zien wat het met de betrokkenheid doet wanneer er langere tijd vanuit dit model gewerkt wordt. De leerlingen op het Mendelcollege hebben bijvoorbeeld maar één nieuwe les gevolgd en hun enthousiasme en betrokkenheid kan dus mede voort zijn gekomen uit het feit dat het een ander soort les was dan normaal. De klas die ik zelf les heb gegeven op het IVKO heeft normaal geen les van mij, dus daar was ook nog sprake van een andere docent. De relatie tussen de leraar en leerling, de geloofwaardigheid van de docent en het gedrag in de klas zijn zaken die ook bij Hattie (2008) worden genoemd als factoren die effect kunnen hebben op prestaties. Voor betrouwbaardere onderzoeksresultaten zou dit model dus grootschaliger en langduriger getest moeten worden. Daarnaast ben ik benieuwd naar welke aanpassingen of toevoegingen er nodig zijn om het model passend te maken voor bijvoorbeeld Montessori, Dalton of Vrije School.

Een valkuil van dit ontwerpmodel is dat je als docent te veel elementen in één les wilt stoppen waardoor de inhoud van de les wat oppervlakkig blijft en het voor de leerling gehaast aanvoelt. Dit kan voorkomen worden door onderdelen in de les te stoppen waarin meerdere elementen van de Bloem van Betrokkenheid elkaar overlappen. Als je met een klas naar een interdisciplinaire performance gaat en deze naderhand in een café nabesprekt komen ten minste 'Brede blik', 'Beweging' en 'Beschouwing' al in één activiteit aan bod. Ik zou docenten die aan de slag willen gaan met dit model dus aanraden om het zich eigen te maken en te gebruiken op een manier die voor hem of haar werkt. Want, zoals Nelis en van Sark (2014) zeggen: betrokkenheid van de klas begint bij de betrokkenheid van de docent.

Bronnenlijst

- Auteur onbekend (5 juli 2013). Onderzoek'CKV: weg ermee?!'. Geraadpleegd op 12 oktober, 2016, van: <http://www.eenvandaag.nl/uploads/doc/Rapportage%20onderzoek%20CKV.pdf>
- van den Berg, E. (2008). Ontwerponderzoek in vogelvlucht. *Tijdschrift voor lerarenopleiders*, 29 (4), 20-26.
- Blom, H. (15 januari 2016). Sport en bewegen op school om leerprestaties te verbeteren. Geraadpleegd op 18 januari, 2017, van: <https://www.allesoversport.nl/artikel/sport-en-bewegen-op-school-om-leerprestaties-te-verbeteren/>
- Bonset H. & Braaksma M. (2008). *Het schoolvak Nederlands opnieuw onderzocht: een inventarisatie van onderzoek van 1997 tot en met 2007*. Enschede, Nederland: Nationaal expertisecentrum leerplanontwikkeling (SLO).
- Bosch, K., den Engelsens, S., Schaap, Z. & te Winkel, T. (2012). *Het ideale vak CKV*. Arnhem, Nederland: ArtEZ Expertisecentrum Kunsteducatie.
- Crone, E. A. & Dahl, R. E. (2012). Understanding adolescence as a period of social–affective engagement and goal flexibility. *Nature reviews neuro science*, 13 (9), 636-650.
- Ebbens, S. (1996). *Effectief leren*. Groningen, Nederland: Noordhoff Uitgevers.
- Geerts, W. & van Kralingen, R. (2011). *Handboek voor leraren*. Bussum, Nederland: Uitgeverij Coutinho.
- Groenendijk, T., Hoekstra, M. & Klatser, R. (2012). *Altermoderne kunsteducatie: theorie en praktijk*. Amsterdam, Nederland: Amsterdamse Hogeschool voor de Kunsten.
- Haanstra, F. (2008). *De thuiskunst van scholieren*. Amsterdam, Nederland: Amsterdamse Hogeschool voor de Kunsten.
- Haanstra, F. (2001). *Hollandse schoolkunst – mogelijkheden en beperkingen van authentieke kunsteducatie*. Utrecht, Nederland: Cultuurnetwerk Nederland.
- Hattie, J. (2008). *Visible learning – A Synthesis of Over 800 Meta-Analyses Relating to Achievement*. Abingdon, Verenigde Staten: Taylor & Francis Ltd.
- Heijnen, E. (2015). *Remix je curriculum!: Een ontwerpmodel voor kunsteducatie*. Amsterdam, Nederland: Breitner Academie en Lectoraat Kunst en Cultuureducatie, Amsterdamse Hogeschool voor de Kunsten.
- Hintum, van, Marlou. 'Puberbrein is best tot opruimen in staat'. In: De Volkskrant, 24 augustus 2012.
- Huibers, J., Luitwieler, M., Martinot N. & Mijers, A. (2012). *Begrippen en definities van interdisciplinair werken*. Arnhem, Nederland: ArtEZ Expertisecentrum Kunsteducatie.

- Kandel, A. (8 februari 2016). De leerling: eigenaar van eigen leerproces...? Geraadpleegd op 3 maart, 2017, van: <http://www.ontspannenvoordeklas.nl/de-leerling-eigenaar-van-eigen-leerproces/>
- Klein Gunnewiek, M. (2012). *Interdisciplinaire kunsteducatie vanuit 'de ogen' van de docent/leraar en de student/leerling*. Arnhem, Nederland: ArtEZ Expertisecentrum Kunsteducatie.
- Nelis, H. & van Sark, Y. (2014). *Motivatatie binnenstebuiten*. Utrecht, Nederland: Kosmos uitgevers.
- Schuit, Slegers & de Vries (2011). Onderzoek naar motivatie bij leerlingen. Geraadpleegd op 18 januari, 2017, van: <http://www.ou.nl/documents/14300/fee4dbdd-7213-4daf-8b77-2ebd346ca1cd>
- Sijbrandij, N. (2007). *Extensief lezen op Christelijk Gymnasium Sorghvliet, Den Haag*. Utrecht, Nederland: Utrecht University Repository.
- SLO, (2016). Het examenprogramma. Geraadpleegd op 28 maart, 2017, van: <https://cms-handreikingschoolexamen.slo.nl/ckv/het-examenprogramma>
- SLO, (2015). Examenprogramma CKV havo/vwo. Geraadpleegd op 5 april, 2017, van: http://www.slo.nl/downloads/archief/Examenprogramma_CKV_DEFINITIEF.pdf/
- Vermetten, Y. J., Lodewijks H. G. & Vermunt J. D. (1999). Een structureel model over de relaties tussen leeropvattingen, regulaties en cognitieve verwerking. *Tijdschrift voor onderwijs research*. 24 (1), 9.
- Volman, M. (2011). *Kennis van betekenis: betrokkenheid als kwaliteit van leerprocessen en leerresultaten* [oratie].
- Walburg, J. A. (Z.D.). Betrokkenheid. Geraadpleegd op 19 december, 2016, van: <http://www.tijdschriftpositiepsychologie.nl/blogs/betrokkenheid>

Bijlagen

Bijlage 1: interviewvragen HAVO 4/5, IVKO

Interviewvragen

Doel van dit interview: in kaart brengen wat leerlingen verwachten van CKV (HAVO 4), wat ze idealiter zouden willen van de CKV-les, en hoe ze het ervaren hebben (HAVO 5).

Vorm: een semigestructureerd groepsinterview met 5 leerlingen per keer. De leerlingen blijven anoniem maar hun studiejaar/niveau wordt wel genoemd. Het interview wordt opgenomen en getranscribeerd.

Dataverwerking: antwoorden sorteren op thema/vraag en zo per vraag een conclusie trekken. Ik zal waarschijnlijk ook wat antwoorden citeren in mijn onderzoek.

Duur: 10-15 minuten

HAVO 4

- Wat verwacht je van het vak CKV?
Klopt die verwachting tot nu toe?
- Wat zou je graag willen tijdens de CKV-les? Wat zijn je wensen?
Dingen die je hebt gedaan en een succes waren, voor herhaling vatbaar?
Dingen die je hebt gedaan en beter geschrapt kunnen worden?
Wat wil je leren bij CKV?
- Wat vind je van interdisciplinaire kunstlessen?
Weet je wat interdisciplinariteit is? Welk beeld heb je hierbij?
Hoe zou jij als je docent was interdisciplinariteit in de CKV-les verwerken?
- Er is lang over getwijfeld om CKV af te schaffen maar uiteindelijk is besloten om het toch te laten bestaan, maar wel met wat veranderingen. Wat vind je hiervan?

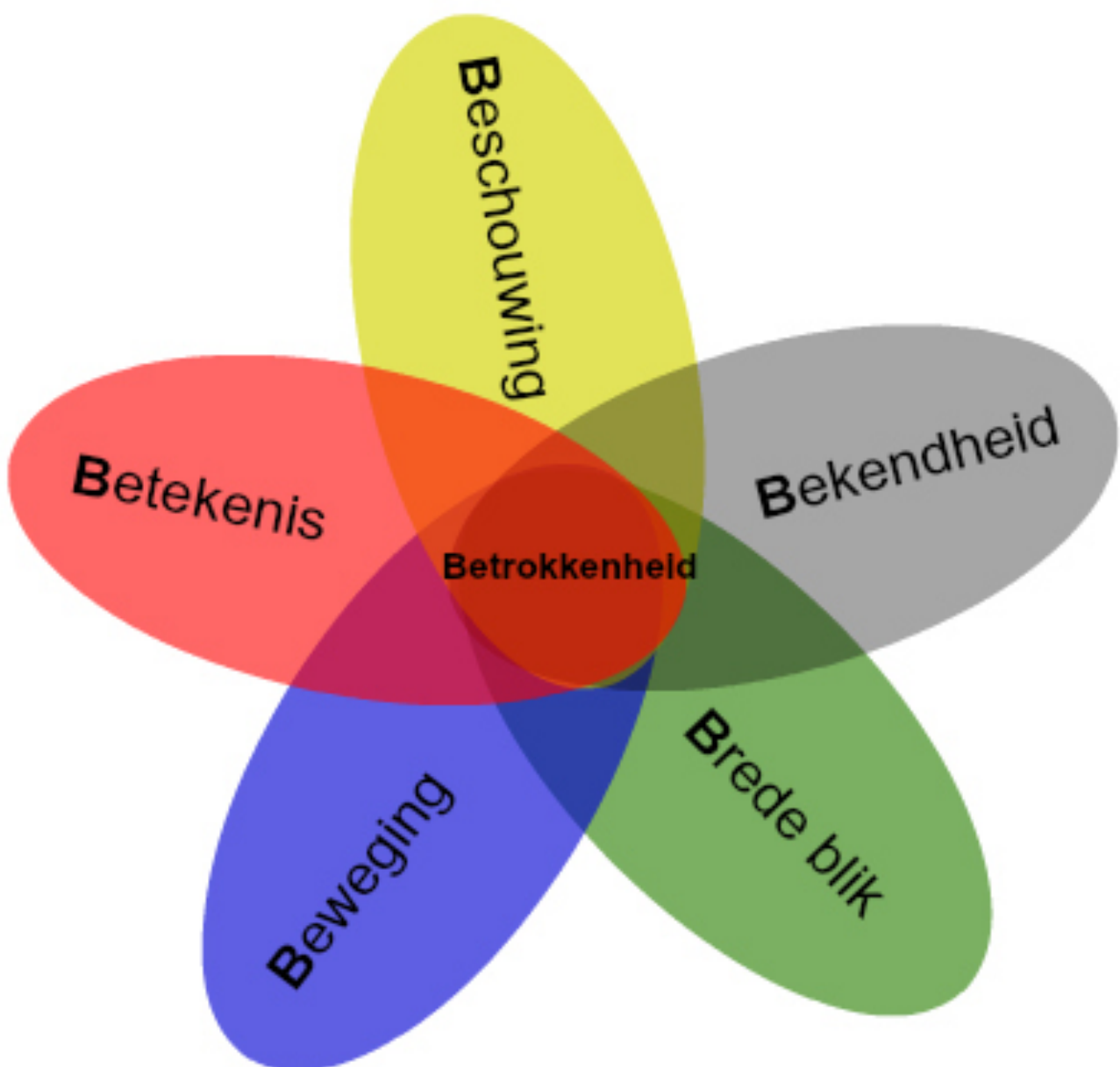
HAVO 5

- Hoe heb je CKV ervaren?
Wat was er positief aan het vak?
Wat was er negatief aan het vak?
- Wat heb je geleerd?
Wat is volgens jou het nut van CKV?
- Wat zou je graag willen tijdens de CKV-les? Wat zijn je wensen?
Wat wil je leren bij CKV?
Dingen die je hebt gedaan en een succes waren, voor herhaling vatbaar?
Dingen die je hebt gedaan en beter geschrapt kunnen worden?
- Wat vind je van interdisciplinaire kunstlessen?
Weet je wat interdisciplinariteit is? Welk beeld heb je hierbij?
Hoe zou jij als je docent was interdisciplinariteit in de CKV-les verwerken?
- Er is lang over getwijfeld om CKV af te schaffen maar uiteindelijk is besloten om het toch te laten bestaan, maar wel met wat veranderingen. Wat vind je hiervan?

De Bloem van Betrokkenheid

Onderstaand model kan ingezet worden als richtlijn bij het ontwerpen van een CKV-les. In de 'bloem van betrokkenheid' zitten vijf criteria ('de vijf B's') die de betrokkenheid van de leerling stimuleren wanneer ze samenkomen in een les. De vijf B's kunnen als aanvulling gebruikt worden op de vier V's van het nieuwe CKV.

Deze vijf punten kwamen in theorieën over betrokkenheid en in de gesprekken met leerlingen het sterkst naar voren als factoren die de betrokkenheid kunnen verhogen. Op de volgende pagina worden de vijf punten per begrip toegelicht.

Betekenis

Wanneer een leerling de lesstof de moeite waard vindt om te leren gaat de betrokkenheid aanzienlijk omhoog (Geerts & van Kralingen, 2011). Deels kan dit natuurlijk bereikt worden door het plannen van toetsen, maar belangrijker dan deze extrinsieke motivator is intrinsieke motivatie in de vorm van betekenisvolle lesstof. Door de leerling te laten ervaren dat de inhoud van de CKV-les te gebruiken is in het dagelijks leven. Het is van belang om bij alles wat wordt behandeld, aan de leerlingen toe te lichten wat de leerlingen daaraan hebben zodat dit betekenis krijgt. Dit begint al bij de allereerste les waarin wordt uitgelegd wat het vak CKV inhoudt en wat het nut ervan is.

Beweging

Pubers, en dan met name jongens, hebben veel ruimte nodig. Ruimte om te experimenteren maar ook letterlijk ruimte om te bewegen (Nelis & van Sark, 2014). Sport en bewegen hebben positieve effecten op o.a. de hersenstructuur en executieve hersenfuncties, aandacht en concentratie. Dit zijn allemaal zaken die van belang zijn om goed en gemotiveerd te kunnen leren (Blom, 2016). Leerlingen bevestigen dit door aan te geven dat ze de culturele activiteiten het leukst en nuttigst vonden aan het vak CKV. Met 'Beweging' wordt dus bedoeld: ga erop uit of doe een actieve oefening binnen de school.

Bekendheid

Lector kunsteducatie Folkert Haansta (2008) is er heel duidelijk over: 'je moet betekenisvolle verbindingen leggen tussen wat leerlingen in hun vrije tijd aan kunstbeoefening en kunstbeleving doen en het domein van de experts en de vakdisciplines.' Met andere woorden: sluit aan op de leefwereld van de leerlingen. Ook het leggen van verbindingen met de actualiteit kan bijdragen aan het vergroten van de gebruikswaarde van informatie voor leerlingen (Schut, Slegers & de Vries, 2011).

Door bij het ontwerpen van een les uit te gaan van thema's die spelen in de leefwereld van leerlingen, of door in te spelen op 'amateurkunst' die ze in hun vrije tijd beoefenen wordt de betrokkenheid dus gestimuleerd.

Brede Blik

Interdisciplinair kunstonderwijs zal -als logisch gevolg van ontwikkelingen in onze samenleving- op veel plaatsen een steeds stevigere plek krijgen. Alle input via smartphones en sociale media komt de concentratie natuurlijk niet altijd ten goede (Nelis, van Sark, 2014), maar deze mogelijkheden hebben ook zo zijn voordelen. Vooral in het geval van interdisciplinaire kunstprojecten hebben de huidige mogelijkheden van onder andere sociale media, de onbeperkte toegang tot internet, multimedia enzovoorts een hoop te bieden (Klein Gunnewiek, 2012). Denk bijvoorbeeld aan het plaatsen van oproepen tot interdisciplinaire samenwerking of het vinden van voorbeelden van interdisciplinaire projecten op het internet. Interdisciplinair kunstonderwijs sluit dus aan op hun leefwereld, maar ook zal het de betrokkenheid stimuleren omdat het hun interesse heeft. In gesprekken met leerlingen over wat ze van CKV willen leren kwam namelijk de wens naar voren om meer te weten te komen over andere kunstdisciplines dan het eigen gekozen kunstvak.

Zorg ervoor om tijdens de CKV-les niet uit te gaan van één kunstdiscipline, maar kies een thema dat vanuit minstens drie verschillende disciplines benaderd kan worden.

Beschouwing

De leerlingen die CKV volgen, bevinden zich in de late adolescentiefase. Dit betekent dat ze steeds zelfbewuster zijn en zich verantwoordelijker opstellen, maar ook nog onverwacht onvolwassen uit de hoek kunnen komen (Nelis & van Sark, 2014). Dit maakt het een geschikte leeftijdsgroep om mee in discussie te gaan over de kunst die ze zien en om ze hier een mening over te laten vormen. Het is belangrijk dat ze het gevoel hebben dat ze die mening mogen uiten en dat deze serieus genomen wordt. Dit geeft ze inspraak en een gevoel van verantwoordelijkheid, wat de autonomie en daarmee de betrokkenheid verhoogt (Nelis & van Sark, 2014).

‘Kunstbeschouwing’ -met de leerlingen in gesprek gaan over wat ze zien- is dus een belangrijk onderdeel van de CKV-les.

Boeken

- Geerts, W. & van Kralingen, R. (2011). *Handboek voor leraren*. Bussum, Nederland: Uitgeverij Coutinho.
- Haanstra, F. (2008). *De thuiskunst van scholieren*. Amsterdam, Nederland: Amsterdamse Hogeschool voor de Kunsten.
- Heijnen, E. (2016). *Remix je curriculum!* Amsterdam, Nederland: Amsterdamse Hogeschool voor de Kunsten.
- Klein Gunnewiek, M. (2012). *Interdisciplinaire samenwerking gezien door masters in de kunsteducatie*. Zwolle, Nederland: WM Veenstra.
- Nelis, H. & van Sark, Y. (2014). *Motivatatie binnenstebuiten*. Utrecht, Nederland: Kosmos uitgevers.
- Studenten master kunsteducatie ArtEZ. (2012). *Interdisciplinaire samenwerking gezien door masters in de kunsteducatie*. Arnhem, Nederland: ArtEZ Expertisecentrum Kunsteducatie.

Internetartikelen

- Blom, H. (15 januari 2016). Sport en bewegen op school om leerprestaties te verbeteren. Geraadpleegd op 18 januari, 2016, van: <https://www.allesoversport.nl/artikel/sport-en-bewegen-op-school-om-leerprestaties-te-verbeteren/>
- Schut, Slegers & de Vries (2011). Onderzoek naar motivatie bij leerlingen. Geraadpleegd op 18 januari, 2016, van: <http://www.ou.nl/documents/14300/fee4dbdd-7213-4daf-8b77-2ebd346ca1cd>

Oraties

- Volman, M. (2011). *Kennis van betekenis: betrokkenheid als kwaliteit van leerprocessen en leerresultaten*.

Bijlage 3: voorbeeld lesopzet (deze heb ik met de uitvoerende docenten besproken om ze een beeld te geven van hoe de CKV-les eruit zou kunnen komen te zien)

Lesopzet CKV 'The devil is present'

120 min.

Leerdoelen:

- De leerling kan dóór kunst op kunst reflecteren
- De leerling kan zelf een concept voor een werk bedenken en presenteren waarbij de duivelse kant in het publiek wordt aangesproken/blootgelegd
- De leerling heeft kennis van hedendaagse kunstenaars die ethische dilemma's aan de kaak stellen en toont dit door het te gebruiken als inspiratie voor zijn eigen onderzoek.

Lesonderdeel	Wat doet de docent?	Wat doet de leerling?	Onderdeel van de 5 B's	Tijd
Planning + leerdoelen deze les doornemen	Uitleggen wat we deze les gaan doen en wat de leerlingen gaan leren	Actief luisteren en evt. vragen stellen	Betekenis	2 min
Toelichting thema 'de Duivel in jezelf'	Uitleggen dat we deze les niet alleen kijken naar kunstenaars die 'de duivel/het kwaad' als thema hebben gebruikt, maar dat je ook na gaat denken over hoe je zelf in het leven staat en 'de duivel in jezelf' onderzoekt	Actief luisteren en evt. vragen stellen	Betekenis	3 min
Introductie op het thema, duivel in de kunstgeschiedenis	Korte aanloop naar hedendaagse kunst door wat voorbeelden uit de kunstgeschiedenis te laten zien (beeldende kunst). Toelichten dat dit nodig is als basis voor de rest van de les	Kijken en luisteren, evt. vragen stellen	Betekenis	10 min
Hedendaagse kunstenaars bespreken die met dit thema werken, van verschillende disciplines. Als eerst 'grow your own sneaker'	Filmpje laten zien van sneaker reclame, gesprek met de leerlingen aangaan of ze dat zouden willen kopen en waarom. Daarna uitleggen dat het een kunstproject (hoax) was en dus niet echt, hierover discussiëren	Actief luisteren, discussiëren	Bekendheid Beschouwen Brede blik	5-10 min
Marina Abramovic - Rythm 0	Video laten zien over haar werk (performance art) Hierover discussiëren. Vragen stellen, wat zouden jullie doen?	Actief luisteren, discussiëren	Beschouwen	5-10 min
Marco Evaristi - Blender met goudvis	Wijst de leerlingen op de blender met de goudvis in het lokaal, vraagt wie hem aan zou	Actief luisteren, discussiëren, naar de blender lopen en	Beschouwen, (Bewegen)	5-10 min

	durven zetten en waarom wel/niet. Wat zegt dit over iemand? Legt werk van kunstenaar uit	kijken (evt. de knop indrukken, stekker is eruit..)		
Uitleg maakopdracht	Opdracht uitleggen, groepen verdelen en thematiek meegeven			5 min
Pauze			Bewegen	10 min
Uitvoering opdracht	Leerlingen per groepje begeleiden in het maakproces	Binnen één van de thema's 'privacy/dierenleed/milieukwesties/discriminatie' een concept bedenken voor een kunstwerk/performance (mag in iedere discipline), die de duivelse kant in het publiek aanspreekt (vergelijkbaar is met de werken die we hebben gesproken).	Bewegen	40 min
Presentaties	De presentaties leiden	Het concept aan de rest van de klas presenteren en kijken naar de andere presentaties. Hierover meedenken en vragen stellen	Bewegen	20 min
Afsluiting	Zijn de leerdoelen behaald? Want neem je mee uit deze les?	Nadenken over wat hij/zij hieraan heeft in het dagelijks leven en wat er deze les geleerd is	Betekenis, beschouwen	5 min

Bijlage 4: Lesopzet Mendelcollege, 'Identiteit'

50 min. HAVO 4

Met als uitgangspunt de bloem van betrokkenheid wordt een lesgegeven die dient als 'kick off' van de lessenserie over fotografie.

Gekozen is om deze les te geven vanuit het thema identiteit.

Dit thema is ook een onderdeel van de lessenserie fotografie waarin de leerlingen foto's van klasgenoten moeten maken waarbij ze een bepaalde houding, karakter uitbeelden en uiteindelijk een klasgenoot zodanig op de foto zetten dat het een veelzeggend portret wordt van diegene.

Leerdoelen:

- De leerling kan dóór kunst op kunst reflecteren
- De leerling kan zelf een houding bedenken en presenteren waarbij identiteit het centrale thema is.
- De leerling heeft kennis van hedendaagse kunstenaars die in hun werk bezig zijn met het thema identiteit en toont dit door het te gebruiken als inspiratie voor toekomstig eigen onderzoek.

Lesonderdeel	Wat doet de docent?	Wat doet de leerling?	Onderdeel van de 5 B's	Tijd
Planning + leerdoelen deze les doornemen	Uitleggen wat we deze les gaan doen en wat de leerlingen gaan leren	Actief luisteren en evt. vragen stellen	Betekenis	2 min
Toelichting thema identiteit	Uitleggen dat we deze les niet alleen kijken naar kunstenaars die identiteit als thema hebben gebruikt, maar dat je ook na gaat denken over hoe je zelf in het leven staat en hoe jij jouw identiteit kan weergeven	Actief luisteren en evt. vragen stellen	Betekenis	3 min
Introductie op het thema identiteit	Korte aanloop naar hedendaagse kunst door voorbeeld uit de kunstgeschiedenis te laten zien van Erwin Olaf (beeldende kunst). Toelichten dat dit nodig is als basis voor de rest van de les. Vragen stellen. Leerling activeren.	Kijken en luisteren, vragen stellen	Betekenis	5-10 min
Hedendaagse kunstenaars bespreken die met dit thema werken,	Filmpje laten zien van Benny Nemerofsky, http://www.neuwelle.nl/?p=609 gesprek met de leerlingen	Actief luisteren, discussiëren	Bekendheid Beschouwen Brede blik	5-10 min

	aangaan over inhoud in relatie tot het thema			
Leerling presenteert trending topic over Mannequin Challenge		1 leerling presenteert, andere leerlingen luisteren	Beschouwen	5-10 min
Uitleg opdracht Mannequin Challenge	Leerlingen gaan een mannequin challenge doen waarin ze een houding aannemen die een relatie heeft met hun identiteit; De Challenge bestaat uit twee poses: de eerste pose is zo te gaan staan hoe ze zouden willen zijn. De tweede pose is zo te gaan staan als ze werkelijk zijn.	Luisteren en vragen stellen nadenken hoe ze willen gaan staan.		5-10 min
De Challenge uitvoeren	Docent filmt	Leerlingen gaan staan	Bewegen	5 min
Discussiëren over welke muziek er bij past			Brede blik Relatie beeld, muziek	5 minuten
Afsluiting	Zijn de leerdoelen behaald? Wat neem je mee uit deze les?	Nadenken over wat er geleerd is.	Betekenis	5 min

Bijlage 5: lesopzet IVKO, 'Wereldverbeteraars'

CKV 5 havo – (les 1/3*) 40 min

Lesonderdeel	Wat doet de docent?	Wat doet de leerling?	Onderdeel van de 5 B's	Tijd
Opening	Kort toelichten wat voor onderzoek ik doe en wat het programma voor deze les is	Luisteren, evt. vragen stellen	Betekenis	3 min
Modernisme	Uitleg over waarom veel modernisten 'wereldverbeteraars' waren, de link uitleggen tussen deze les en kua	Luisteren, evt. vragen stellen	Betekenis	5 min
Borders – M.I.A.	Videoclip 'Borders' laten zien, vragen stellen aan de leerlingen, discussie leiden, ook vragen stellen over de verschillende kunstdisciplines die hierbij aan bod komen	Discussiëren, mening uiten, nadenken over betekenis van de clip	BeschouwingB ekendheid, Brede blik	10 min
Tima Divisa – Jose Antonio Vega	Tima Divisa laten zien en uitleggen, vragen stellen aan de leerlingen, discussie leiden. Leerlingen post it's laten plakken onder welke discipline(s) ze het vinden vallen (toelichten dat het er meerdere kunnen zijn)	Discussiëren, mening uiten, nadenken over betekenis van het werk, disciplinepapiertje plakken	BeschouwingB eweging Brede blik	10 min
FS by Adobe	Video FS by Adobe laten zien, vragen stellen aan de leerlingen, discussie leiden	Discussiëren, mening uiten, nadenken over betekenis van het werk	Beschouwing Bekendheid	8 min
Afsluiting	Vooruitblikken op de opdracht van volgende week, leerlingen alvast na laten denken over concept nu dat ze geïnspireerd zijn	Luisteren (hopelijk: kwartje van deze les valt)	Betekenis	4 min

<https://www.youtube.com/watch?v=r-Nw7HbaeWY> Borders -M.I.A.

<http://www.neuwelle.nl/?p=307> Tima Divisa - Jose Antonio Vega

<http://www.neuwelle.nl/?p=561> FS by Adobe

* deze les is in drieën gesplitst omdat de CKV-les op het IVKO maar 40 minuten duurt

CKV 5 havo – ‘Wereldverbeteraars’ (les 2/3) 40 min

Lesonderdeel	Wat doet de docent?	Wat doet de leerling?	Onderdeel van de 5 B's	Tijd
Opening	Terugblikken op vorige les	Luisteren, kennis ophalen	Bekendheid	5 min
Uitleg opdracht	Uitleggen ‘Bedenk een concept voor een kunstproject waarmee je ‘de wereld gaat verbeteren’ en pitch dit aan de groep’ Thema’s als milieu, gender, politiek, privacy, discriminatie etc. De discipline ligt niet vast	Luisteren, evt. vragen stellen	Betekenis Brede blik	5 min
Maakproces	Docent loopt rond om leerlingen te helpen in het maakproces	Leerlingen gaan in groepjes van 5/6 aan de slag met de opdracht en werken het concept ver genoeg uit om te kunnen pitchen in 2 min. Ze mogen op de hele verdieping werken.	Beweging Brede blik	25 min
Afsluiting	De les stilleggen, groepen weer bij elkaar roepen. Rondje langs alle groepen wat ze gedaan hebben en wat ze nog nodig hebben voor volgende week.	Vertellen wat ze hebben gedaan, luisteren naar elkaar		5 min

CKV 5 havo – ‘Wereldverbeteraars’ (les 3/3) 40 min

Lesonderdeel	Wat doet de docent?	Wat doet de leerling?	Onderdeel van de 5 B's	Tijd
Pitch voorbereiden	Leerlingen aan het werk zetten om de pitch voor te bereiden, helpen waar nodig	Pitch voorbereiden	Beweging	3 min
Pitch	De pitches leiden, vragen stellen aan de leerlingen	Het concept pitchen op een plek in de school die het concept versterkt. Kijken naar een pitch van een andere groep en hier vragen over stellen. Lopen naar de locatie waar de	Beweging, beschouwing	30 min

		pitch gehouden wordt.		
Afsluiting	Terugblikken op de afgelopen drie lessen	Luisteren en mening geven over de lessen	Beschouwen (de lessen)	5 min

Bijlage 6: lesopzet IVKO, 'Emancipatie'

CKV 5 havo – 'Emancipatie' (les 1/2) 40 min

Lesonderdeel	Wat doet de docent?	Wat doet de leerling?	Onderdeel van de 5 B's	Tijd
Opening	Kort toelichten wat voor onderzoek ik doe en wat het programma voor deze les is	Luisteren, evt. vragen stellen	Betekenis	3 min
Modernisme	Uitleg over waarom in het modernisme 'emancipatie' belangrijk was, de link uitleggen tussen deze les en kua	Luisteren, evt. vragen stellen	Betekenis	5 min
Diana Goldstein 'Snowy'	Fallen Princesses. Uitleggen dat de fotografe disneyprinsessen in de hedendaagse maatschappij plaatst, en daarmee de rol van de vrouw in disneyfilms be vraagt.	Discussiëren, mening uiten, nadenken over betekenis van het werk	Beschouwing Bekendheid, Brede blik	10 min
Cindy Sherman 'untitled' zelf portretten	Clichébeelden vrouw ter discussie stellen zonder als persoon herkenbaar te zijn. Ook afbeeldingen van buitenbeentjes	Discussieren, mening uiten, nadenken over betekenis van het werk, disciplinepapiertje plakken	Beschouwing Beweging Brede blik	10 min
Polly Nor	Grappig cynische kijk op het dagelijkse leven van een jonge vrouw	Discussiëren, mening uiten, nadenken over betekenis van het werk	Beschouwing Bekendheid	8 min
Afsluiting	Vooruitblikken op de opdracht van volgende week, leerlingen alvast na laten denken over concept nu dat ze geïnspireerd zijn	Luisteren (hopelijk: kwartje van deze les valt)	Betekenis	4 min

CKV 5 havo – 'Emancipatie' (les 2/2) 40 min

Lesonderdeel	Wat doet de docent?	Wat doet de leerling?	Onderdeel van de 5 B's	Tijd
Opening	Terugblikken op vorige les	Luisteren, kennis ophalen		3 min

Uitleg opdracht	Uitleggen “<i>Bedenk een kunstwerk dat jouw kijk op het huidige vrouwenbeeld in de kunst of maatschappij weergeeft</i>” en pitch dit aan de groep’ Thema’s als milieu, gender, politiek, privacy, discriminatie etc. De discipline ligt niet vast	Luisteren, evt. vragen stellen	Betekenis Brede blik	5 min
Maakproces	Docent loopt rond om leerlingen te helpen in het maakproces	Leerlingen gaan in groepjes van 5/6 aan de slag met de opdracht en werken het concept ver genoeg uit om te kunnen pitchen in 2 min	Beweging Brede blik	15 min
Pitch	De leerlingen bij elkaar roepen en de pitches leiden	In twee minuten hun concept pitchen en luisteren naar elkaar	Beweging Beschouwen (elkaars pitch)	15 min
Afsluiting	Terugblikken op de afgelopen twee lessen	Luisteren en mening geven over de lessen	Beschouwen (de lessen)	5 min

Bijlage 7: Vragenlijst leerlingen

Vragenlijst na afloop CKV-les

Je hebt een CKV-les gevolgd die ontworpen is a.d.h.v. mijn ontwerpmodel. Ik ben geïnteresseerd in hoe je dit hebt ervaren en wil je hier daarom wat vragen over stellen. Het is geen toets en je kunt niets fout doen, het gaat alleen om je mening. Ik heb je eerlijke mening nodig voor mijn onderzoek dus schroom niet om kritisch te zijn.

1. Welke CKV-les heb je gevolgd?

2. Hoe heb je deze CKV-les ervaren?

Wat werkte goed voor jou?

Wat werkte minder goed?

3. Wat heb je geleerd?

4. Wat is een verschil met de CKV-lessen die je hiervoor kreeg?

5. Hoe heeft interdisciplinariteit (*het combineren van verschillende kunstdisciplines*) bijgedragen aan je ervaringen?

Op de achterzijde is ruimte voor overige opmerkingen.

This image shows a single sheet of white paper with horizontal ruling lines. The lines are evenly spaced and extend across the width of the page. There are no margins, text, or other markings on the paper.

Dankjewel!

Verena Hall – Breitner Academie, Amsterdamse Hogeschool voor de Kunsten

Bijlage 8: Vragenlijst docenten

Vragenlijst na afloop lessenserie voor docent

Je hebt de afgelopen tijd bezig geweest met het ontwerpen- en uitvoeren van een CKV - les(senserie) met behulp van de Bloem van Betrokkenheid. Ik ben geïnteresseerd in hoe je dit hebt ervaren. Ik heb jullie eerlijke mening nodig voor mijn onderzoek dus schroom niet om kritisch te zijn!

1. Hoe vond je het om een les(senserie) te ontwerpen a.d.h.v. de Bloem van Betrokkenheid?

Wat werkt wel?

Wat werkt niet?

2. Wat merkte je aan je leerlingen tijdens de uitvoering van de les(sen)? Wat gaven ze voor respons?

3. Hoe zat deze les(senserie) in elkaar ten opzichte van voorgaande CKV-lessen(series) die je ontwierp?

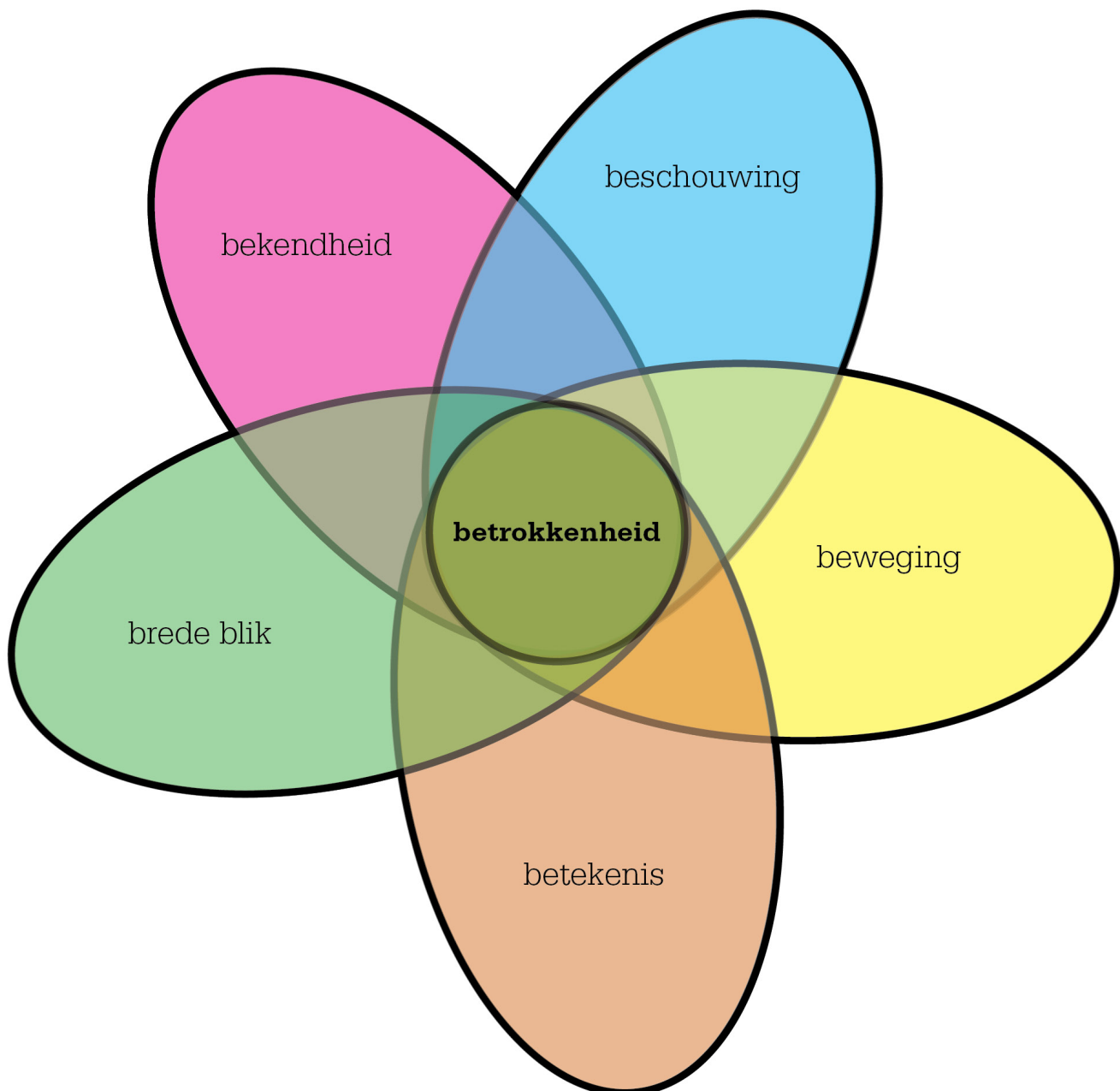
4. Zou je dit in de toekomst vaker willen gebruiken?
Waarom wel/niet?

5. Ruimte voor overige opmerkingen.

De Bloem van Betrokkenheid

Onderstaand model kan worden ingezet als richtlijn bij het ontwerpen van een ckv-les in het regulier voortgezet onderwijs. De 'Bloem van Betrokkenheid' bestaat uit vijf criteria ('de vijf B's') die de betrokkenheid van de leerling stimuleren wanneer ze samenkomen in een les. De vijf B's kunnen als aanvulling gebruikt worden op de vier V's van het nieuwe CKV.*

Nota bene: het is gebleken dat dit ontwerpmodel goed werkt als afwisseling van de reguliere CKV-lessen. Denk hierbij bijvoorbeeld aan een introductieles van een nieuw blok of een maandelijks terugkerende lesvorm.

**Achterin deze hand-out vind je het lege model om in te vullen tijdens het ontwerpen van een les.*

De vijf B's

Brede blik

Het uitgangspunt van dit model is interdisciplinair werken. In plaats van uit te gaan van één kunstdiscipline, ontwerp je deze ckv-les vanuit een thema. Vervolgens zoek je bronnen uit minstens drie kunstdisciplines, die aansluiten op dit thema.

Interdisciplinair kunstonderwijs zal -als logisch gevolg van ontwikkelingen in onze samenleving- op veel plaatsen een steeds stevigere plek krijgen. Alle input via smartphones en sociale media komt de concentratie natuurlijk niet altijd ten goede (Nelis, van Sark, 2014), maar deze mogelijkheden hebben ook zo zijn voordelen. Vooral in het geval van interdisciplinaire kunstprojecten hebben de huidige mogelijkheden van onder andere sociale media, de onbeperkte toegang tot internet, multimedia enzovoorts een hoop te bieden (Klein Gunnewiek, 2012). Denk bijvoorbeeld aan het plaatsen van oproepen tot interdisciplinaire samenwerking of het vinden van voorbeelden van interdisciplinaire projecten op het internet. In gesprekken met leerlingen over wat ze van ckv willen leren kwam ook de wens naar voren om meer te weten te komen over andere kunstdisciplines dan het eigen gekozen kunstvak.

Betekenis

Wanneer een leerling de lesstof de moeite waard vindt om te leren gaat de betrokkenheid aanzienlijk omhoog (Geerts & van Kralingen, 2011). Deels kan dit natuurlijk bereikt worden door het plannen van toetsen, maar belangrijker dan deze extrinsieke motivator is intrinsieke motivatie in de vorm van betekenisvolle lesstof. Bijvoorbeeld door de leerling te laten ervaren dat de inhoud van de CKV-les te gebruiken is in het dagelijks leven. Het is van belang om bij alles wat wordt behandeld, aan de leerlingen toe te lichten wat de leerlingen daaraan hebben zodat dit betekenis krijgt. Dit begint al bij de allereerste les waarin wordt uitgelegd wat het vak CKV inhoudt en wat er het nut van is.

Beweging

Pubers -met name jongens- hebben veel ruimte nodig. Ruimte om te experimenteren maar ook letterlijk ruimte om te bewegen (Nelis & van Sark, 2014). Sport en bewegen hebben positieve effecten op o.a. de hersenstructuur en executieve hersenfuncties, aandacht en concentratie. Dit zijn allemaal zaken die van belang zijn om goed en gemotiveerd te kunnen leren. (Blom, 2016). Leerlingen bevestigen dit door aan te geven dat ze de onderdelen waarbij ze van hun stoel kwamen het leukst en nuttigst vonden aan het vak CKV. Met 'Beweging' wordt dus bedoeld: ga erop uit of doe een actieve oefening binnen de school.

Bekendheid

Lector kunsteducatie Folkert Haansta (2008) is er heel duidelijk over: 'je moet betekenisvolle verbindingen leggen tussen wat leerlingen in hun vrije tijd aan kunstbeoefening en kunstbeleving doen en het domein van de experts en de vakdisciplines.' Met andere woorden: sluit aan op de leefwereld van de leerlingen. Ook het leggen van verbindingen met de actualiteit kan bijdragen aan het vergroten van de gebruikswaarde van informatie voor leerlingen (Schut, Slegers & de Vries, 2011). Door bij het ontwerpen van een les uit te gaan van thema's die aansluiten op de leefwereld

van leerlingen, of door in te spelen op kunstuitingen die ze in hun vrije tijd beoefenen, wordt de betrokkenheid dus gestimuleerd.

Beschouwing

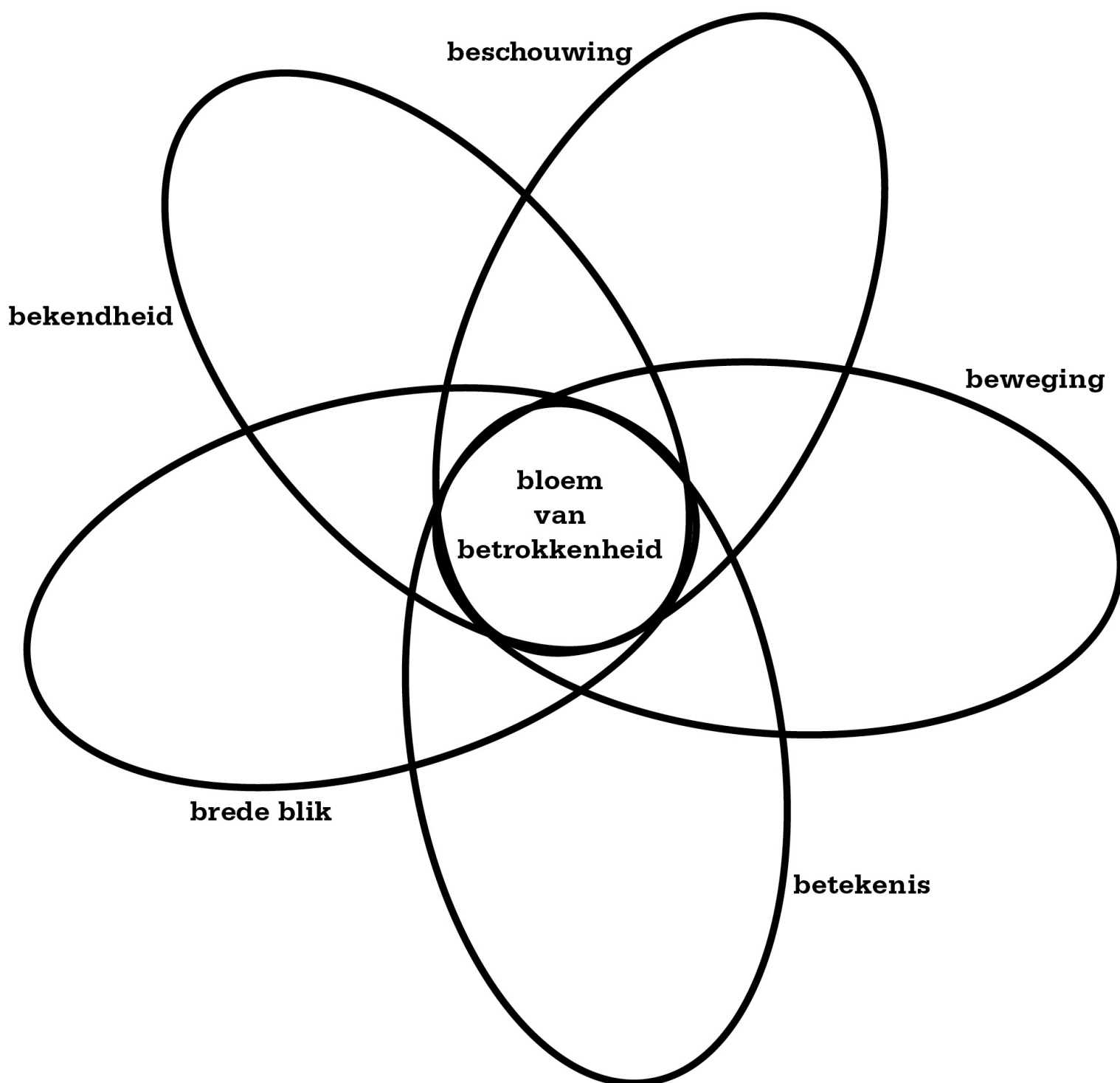
De leerlingen die CKV volgen bevinden zich in de late adolescentiefase. Dit betekent dat ze steeds zelfbewuster zijn en zich verantwoordelijker opstellen, maar ook nog onverwacht onvolwassen uit de hoek kunnen komen (Nelis & van Sark, 2014). Dit maakt het een geschikte leeftijdsgroep om mee in discussie te gaan over de kunst die ze zien en om ze hier een mening over te laten vormen. Het is belangrijk dat ze het gevoel hebben dat ze die mening mogen uiten en dat deze serieus genomen wordt. Dit geeft ze inspraak en een gevoel van verantwoordelijkheid, wat de autonomie en daarmee de betrokkenheid verhoogt (Nelis & van Sark, 2014). 'Kunstbeschouwing' -met de leerlingen in gesprek gaan over wat ze zien- is dus een belangrijk onderdeel van de CKV-les.

Voor het bereiken van de optimale betrokkenheid wordt een afwisseling in vormen van kunstbeschouwen aanbevolen, waarmee je voorkomt dat het altijd een klassikale gespreksvorm betreft. De spanningsboog is bij die vorm namelijk kort.

Bronvermelding

- Blom, H. (15 januari 2016). Sport en bewegen op school om leerprestaties te verbeteren. Geraadpleegd op 18 januari, 2016, van: <https://www.allesoversport.nl/artikel/sport-en-bewegen-op-school-om-leerprestaties-te-verbeteren/>
- Geerts, W. & van Kralingen, R. (2011). *Handboek voor leraren*. Bussum, Nederland: Uitgeverij Coutinho
- Haanstra, F. (2008). *De thuiskunst van scholieren*. Amsterdam, Nederland: Amsterdamse Hogeschool voor de Kunsten
- Heijnen, E. (2015). *Remix je curriculum!: Een ontwerpmodel voor kunsteducatie*. Amsterdam, Nederland: Breitner Academie en Lectoraat Kunst en Cultuureducatie, Amsterdamse Hogeschool voor de Kunsten
- Klein Gunnewiek, M. (2012). *Interdisciplinaire samenwerking gezien door masters in de kunsteducatie*. Zwolle, Nederland: WM Veenstra.
- Nelis, H. & van Sark, Y. (2014). *Motivatatie binnenstebuiten*. Utrecht, Nederland: Kosmos uitgevers
- Schut, Slegers & de Vries (2011). Onderzoek naar motivatie bij leerlingen. Geraadpleegd op 18 januari, 2016, van: <http://www.ou.nl/documents/14300/fee4dbdd-7213-4daf-8b77-2ebd346ca1cd>
- Studenten master kunsteducatie ArtEZ. (2012). *Interdisciplinaire samenwerking gezien door masters in de kunsteducatie*. Arnhem, Nederland: ArtEZ Expertisecentrum Kunsteducatie
- Volman, M. (2011). *Kennis van betekenis: betrokkenheid als kwaliteit van leerprocessen en leerresultaten* [oratie]

Invulmodel Bloem van Betrokkenheid

Kritische reflectie

Ik was van begin af aan enthousiast over dit onderzoek, omdat ik erg begaan ben met het onderwerp en geïnteresseerd ben in de vernieuwingen binnen CKV. Ik was in de zomer al veel over het onderwerp aan het lezen. Daardoor had ik al een hoop materiaal om uit te putten voor mijn theoretisch kader. Dit was fijn, maar tegelijkertijd ook een valkuil want het selecteren vond ik lastig. Een ander ingewikkeld punt vond ik de stap waarin ik alle data om moest zetten naar een effectief en bruikbaar model. Maar toen ik eenmaal op gang was, vond ik het ontwerpen één van de leukste fases van het onderzoek omdat er toen resultaat te zien was. Door de gegevens uit mijn theoretisch kader op deze wijze te toetsen aan de beroepspraktijk, en met het ontwerpmodel ook nog in te spelen op actuele ontwikkelingen heb ik me ontwikkeld binnen de omgevingsgerichte competentie. Ik denk dat ik de keuzes die zijn voortgevloeid uit mijn didactische en pedagogische visie helder heb beargumenteerd in mijn onderzoek, en daarmee voldoe aan de interpersoonlijke competentie.

Mijn oorspronkelijke plan was om het ontwerpmodel zelf te testen op mijn stageschool, het IVKO. Dit is een Montessorischool en in mijn model uit was ik uitgegaan van de beginsituatie van een leerling op het regulier voortgezet onderwijs. Die verschilt van de beginsituatie van een leerling op het Montessori-onderwijs. Het bleek dus geen ideale testsituatie.

Daarom heb ik contact opgenomen met het Mendelcollege en dit heeft mijn onderzoek uiteindelijk een hoop gebracht. Want hierdoor is het uitgevoerd op twee scholen, in vijf klassen en door vijf docenten (inclusief mijzelf). Deze wijziging bood mij ook de kans om te observeren tijdens de uitvoering, wat een grote meerwaarde is geweest. De uitvoering vond ik het spannendste deel van het onderzoek en ik vond het ontzettend leuk om de ervaringen van de leerlingen en docenten te lezen.

Deze grootschaligere uitvoering bracht wel weer een volgend obstakel met zich mee: heel veel data. Ik heb besloten alle gegevens te coderen in Excel. Dat was een hele klus maar dit werkte wel effectief tijdens het schrijven van de analyse. Wat ik lastig vond bij het analyseren van de data was om te onderscheiden welke feedback van toepassing was op mijn model en welke te maken had met externe factoren.

In de maanden dat ik hiermee bezig ben geweest heb ik veel geleerd. Ik heb geleerd van de theorie die ik heb gelezen, van de feedback van zowel mijn begeleidster als mijn medestudenten, en bovenal heb ik geleerd wat er allemaal bij ontwerponderzoek komt kijken. Ook heb ik mijn beroepsvisie verder ontwikkeld, door een model te maken voor iets wat ik heel belangrijk vind in het (kunst)onderwijs: betrokkenheid. Dit valt binnen de kritisch-reflectieve competentie.

Een competentie waar ik met dit onderzoek minder aandacht aan heb besteed is de artistieke competentie. Alleen tijdens het ontwerpen van de CKV-les die ik zelf heb gegeven, heb ik (actuele) uitingen van de beeldende kunstdiscipline in de les verwerkt. Ik had in de rest van het onderzoek ook meer vakkennis kunnen gebruiken.

Ik ben trots op het eindresultaat, omdat ik denk dat dit model echt van toegevoegde waarde kan zijn in de kunsteducatie. Veel ontwikkelingen in het onderwijs maken het steeds noodzakelijker voor docenten om hun eigen onderwijs te ontwerpen (de Vries, 2016). Een ontwerpmodel voor CKV-onderwijs sluit aan op deze actuele ontwikkelingen in het (kunst)onderwijs. Dit onderzoek is nog maar een eerste opzet naar verder onderzoek. Ik hoop dat het veel toegepast gaat worden en het aan de hand van feedback nog aangescherpt kan worden.

Bron: de Vries, B., (2016). Ontwerpen van onderwijs: Trends voor de toekomst. Geraadpleegd op 3 maart, 2017, van: https://www.han.nl/onderzoek/nieuws/han-pabo-kiest-voor-voor-/attachments/ontwerpen_van_onderwijs-trend_voor_de_toekomst.pdf